

Factors Affecting the Spatial Organization of Rural Systems (Case Study: The Central System of Tonekabon)

Mohammad Ramazan Journabian¹, Farhad Azizpour²✉

1. PhD in Geography and Rural Planning, Housing Foundation of the Islamic Revolution, Tehran, Iran.
E-mail: mohammadjour37@gmail.com
2. Associate Prof. of Geography and Rural Planning, Department of Human Geography, Faculty of Geographical Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran.
✉ E-mail: azizpour@khu.ac.ir

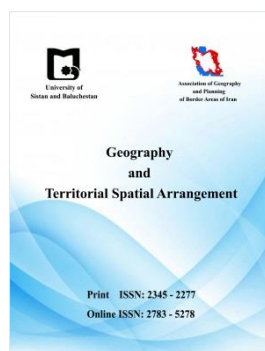

How to Cite: Journabian, M.R & Azizpour, F. (2026). Factors Affecting the Spatial Organization of Rural Systems (Case Study: The Central System of Tonekabon). *Geography and Territorial Spatial Arrangement*, 16 (60), 27-32.

DOI: <http://dx.doi.org/10.22111/gajj.2026.54012.3317>

Article type:
Research Article

Received:
27/11/2025
Received in revised form:
05/05/2026
Accepted:
03/06/2026
Publisher online:
20/06/2026

Keywords:

Relational space, Network space, Tonekabon system, Spatial organization, Spatial integration.

ABSTRACT

The spatial organization of settlements is a dynamic, dialectical, and multi-layered concept. Within the framework of the relational space paradigm and network-based approach, it is conceptualized not as a static structure but as a platform for multi-level human, economic, social, and ecological interactions. A case study of the central settlement system of Tonekabon County shows that the region is transitioning from a centralized, polar structure centered on the city of Tonekabon toward a decentralized, polycentric pattern.

Drawing on the qualitative paradigm and grounded theory method, this study employs semi-structured interviews with 17 participants and a three-stage coding process (open, axial, and selective) using Atlas.ti software to identify and explain the forces influencing this transformation. The findings indicate that the transition from a hierarchical to a network-based structure follows a four-stage causal chain: (1) geographical advantage and spatial proximity as contextual conditions; (2) development and equipping of transportation and information technology networks as causal conditions; (3) the flow of capital and population from metropolises in the form of tourism and second homes, coupled with real estate capitalism, as intervening conditions; and (4) the reduction of centralization, leading to the emergence of intermediate settlements (Valiabad, Soleymanabad, Ammariyeh, Lazarbon) as active nodes and the formation of a "distributed centrality" pattern. This transformation is constituted through the cyclical and concurrent interplay of three mechanisms: agglomeration and dispersion, conflict and equilibrium, and synergy and coexistence. However, the long-term persistence of this structure cannot be achieved without a fundamental redefinition of the spatial planning system—a redefinition whereby the hierarchical model is abandoned in favor of a network-based model, and policies are oriented according to actual functional regions rather than rigid administrative divisions.

© the Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

Extended Abstract

Introduction

The spatial organization of settlements has undergone a fundamental theoretical shift from classical central place theory (Christaller, 1933) to network-based and relational space paradigms. From the perspective of relational space (Harvey, 1973, 2000; Lefebvre, 1991), space is not a neutral container but a social product shaped by economic, political, and social relations. Meijers (2007) and Taylor et al. (2010) advanced the network paradigm by emphasizing horizontal, polycentric, and non-hierarchical interactions among settlements. Despite growing theoretical consensus, empirical studies - particularly on rural-urban systems in developing countries - have largely focused on describing spatial patterns rather than explaining the causal processes and driving forces behind them. Previous quantitative research (Journabian et al., 2023) indicates that the central settlement system of Tonekabon County in northern Iran exhibits an emerging polycentric spatial pattern. However, the underlying causal mechanisms and contextual factors remain underexplored. This study aims to identify and analyze the factors influencing the spatial organization of rural settlements in Tonekabon's central system using a qualitative grounded theory approach.

Study Area

The central district of Tonekabon County is located in Mazandaran Province, between the Caspian Sea and Alborz Mountains. It includes two cities (Tonekabon and Shiroud), two rural districts (Golijan and Mirshamseddin), and 87 inhabited villages. The area encompasses three ecological zones: coastal-plain, foothill, and high mountainous. According to the 2011 census, 34.6% of the rural employed population works in agriculture, 27.2% in industry, and 38.1% in services. The region benefits from fertile soils, diverse agricultural products (citrus, kiwi, rice, greenhouse crops), and growing tourism, including second-home development.

Material and Methods

This study adopts a qualitative paradigm and employs Strauss and Corbin's (1998) systematic grounded theory approach. This method is epistemologically consistent with the relational space paradigm, as both highlight the socially constructed nature of space and the agency of local actors. Purposive and snowball sampling continued until theoretical saturation was reached after 17 semi-structured interviews. Participants included three groups: (1) executive experts from the municipality, governor's office, and district administration; (2) academic specialists in geography and rural planning; and (3) private-sector actors (consulting engineers, poultry farmers, cold storage operators, workshop owners, and members of the industrial town board). Interviews lasted 45–100 minutes and were recorded manually. Data analysis involved open, axial, and selective coding using ATLAS.ti version 8. Open coding was conducted without preconceived theoretical frameworks. Trustworthiness was ensured through member checking, external expert review, and thick contextual description.

Result and Discussion

Analysis yielded 337 open codes, 17 axial categories, and a set of selective categories. The findings reveal a four-stage causal chain driving the transition from a hierarchical to a polycentric network structure.

Stage 1) Contextual Conditions:

Geographical advantages (fertile soil, water resources, climatic diversity) and spatial proximity (short distances, adjacency, and homogeneous distribution of population and activities) created a foundation for daily interactions and complementary relations among settlements. As one participant (OS-2) noted: "Spatial proximity, short distances, and a well-connected network between rural centers and surrounding urban nodes have been instrumental in forming networks and flows."

Stage 2) Causal Conditions:

Three key forces drove the transformation. First, improvements in the transportation network (east-west highway and asphalted rural roads) reduced travel times, connected previously isolated mountain settlements (e.g., Karatchal and Pletan), and enabled direct producer-to-market linkages. Second, the spontaneous moderation of centralization — a bottom-up spatial process rather than a top-down state policy — enabled intermediate settlements (Valiabad, Soleymanabad, Ammariyeh, Lazarbon) to assume new roles as tourism hubs, agricultural service centers, and specialized production clusters. Third, speculative real estate capital flowing from major metropolises (Tehran, Karaj, Isfahan), driven by environmental pressures and middle-class expansion, commodified land, promoted second-home construction, and fostered unplanned secondary centers.

Stage 3) Intervening Conditions:

Eight factors intensified, moderated, or created tensions within the process. In-migration of seasonal tourists and second-home owners increased demand for housing and services but also caused territorial instability (deforestation, water pollution, waste accumulation). Tourism development converted former agricultural or pastoral villages into service-oriented centers. Improved market access led to specialized production clusters (ornamental plants in Nazarabad and Lazarbon; kiwi in the plains). Advances in information technology and innovation (internet access, social media marketing, cold storage, and packaging) allowed local producers to bypass intermediaries and access real-time price information. However, two structural barriers persist: the concentrated hierarchical distribution of superior services centered on Tonekabon city and the mismatch between formal administrative boundaries and actual functional territories. As one participant stated: "Network behavior is emerging without any planning or organizational coordination. Political divisions do not provide a meaningful framework for functional regions."

Stage 4) Outcome (Polycentric Structure):

The interplay of these conditions has activated intermediate settlements and produced a pattern of "distributed centrality." Notably, three mechanisms operate cyclically and simultaneously rather than linearly: agglomeration and dispersion, conflict and equilibrium, and synergy and coexistence. For instance, the concentration of higher-order services in Tonekabon coexists with the emergence of specialized service nodes in intermediate settlements. Conflicts over land and resources between locals and newcomers simultaneously generate new equilibria through role redefinition.

The findings align with Douglass's (1998) "regional network strategy" and Taylor et al.'s (2010) "central flow theory." While some Iranian studies have deemed network formation unsuitable at the national scale, this research demonstrates that horizontal network relations can emerge spontaneously at local and regional levels. The primary novelty lies in revealing the cyclical, mutually reinforcing interaction of the three mechanisms — in contrast to previous models that treated them as linear and independent. Nevertheless, structural barriers remain: the dominance of superior services in Tonekabon and the misalignment of administrative boundaries with functional realities. Due to the qualitative nature of the study, statistical generalization is not possible; transferability depends on contextual similarity.

Conclusion

The polycentric spatial organization in Tonekabon's central settlement system represents a spontaneous historical transition from a hierarchical to a network-based structure, resulting from the simultaneous interaction of geographical advantages, infrastructure development, capital and population flows, and the moderation of centralization. In this process, the three mechanisms of agglomeration/dispersion, conflict/equilibrium, and synergy/coexistence operate cyclically and reinforce one another. However, the long-term sustainability of this structure requires a fundamental shift in spatial planning — from a hierarchical to a network-oriented model based on actual functional regions rather than rigid administrative divisions. Without such changes, institutional incoordination and environmental degradation may undermine this spatial achievement.

Key words: Relational space, Network space, Tonekabon system, Spatial organization, Spatial integration.

References

- Afaghpour, A. (2011). Analysis of spatial structure and organization in Iran's urban system using flow analysis (Master's thesis). Tehran: Tarbiat Modares University. <https://elmnet.ir/doc/15949664-4034-4f66-b1a5-e4fc99f31dff> (In Persian)
- Afrakhteh, H. (2011). Iranian rural planning paradigms from the perspective of localization. Tehran: Kharazmi University Press. <http://publish.khu.ac.ir/book-3685.html> (In Persian)
- Afrakhteh, H., Manafi Azar, R., & Nazari, A. H. (2020). The mechanism of real estate capitalism in Miandoab region. *Human Settlements Planning Studies*, 15(2), 629–648. <https://www.ensani.ir/fa/article/544201> (In Persian)
- Azarbad, N., Salmani, M., Motiei Langeroudi, S. H., & Roknoddin Eftekhari, A. R. (2010). Network explanation of urban-rural linkage with emphasis on population flows in Firouzkuh County. *Human Geography Research*, 74, 75–89. <https://www.ensani.ir/fa/article/260918> (In Persian)
- Azkiya, M., Imani Jajarmi, H., & Farzizadeh Miandehi, Z. (2011). Applied research methods: Application of grounded theory (Vol. 2). Tehran: Kayhan Publications. <https://www.adinehbook.com/product/> (In Persian)

- Azkia, M., Imani Jajarmi, H., & Farzizadeh Miandehi, Z. (2011). Applied research methods: Application of grounded theory (Vol. 2). Tehran: Kayhan Publications. <https://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/2933767> (In Persian)
- Bathelt, H., Malmberg, A., & Maskell, P. (2004). Clusters and knowledge: Local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in Human Geography*, 28(1), 31–56. <https://doi.org/10.1191/0309132504ph469oa>
- Batten, D. F. (1995). Network cities: Creative urban agglomerations for the 21st century. *Urban Studies*, 32(2), 313–327. <https://doi.org/10.1080/00420989550013103>
- Behrouz, S. M., Zarghami, E., & Mahdinejad, J. (2014). Contemporary paradigms of space ontology and its relationship with architectural epistemology. *Journal of Humanities Methodology*, 20(81), 31–52. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1005776> (In Persian)
- Bodin, Ö., Crona, B., & Ernstson, H. (2006). Social networks in natural resource management: What is there to learn from a structural perspective? *Ecology and Society*, 11(2), r2. <https://doi.org/10.5751/ES-01808-1102r02>
- Camagni, R., & Salone, C. (1993). Network urban structures in Northern Italy: Elements for a theoretical framework. *Urban Studies*, 30, 1053–1064. <https://doi.org/10.1080/00420989320080941>
- Capello, R. (2000). The city network paradigm: Measuring urban network externalities. *Urban Studies*, 37, 1925–1945. <https://doi.org/10.1080/713707232>
- Capello, R., & Rietveld, P. (1998). The concept of network synergies in economic theory: Policy implications. In K. Button, P. Nijkamp, & H. Priemus (Eds.), *Transport Networks in Europe* (pp. 57–83). Edward Elgar. <https://research.vu.nl/en/publications/the-concept-of-network-synergies-in-economic-theory-policy-implic>
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444319514>
- Castells, M. (2000). Materials for an exploratory theory of the network society. *The British Journal of Sociology*, 51(1), 5–24. <https://doi.org/10.1080/000713100358408>
- Christaller, W. (1933). *Central Places in Southern Germany*. Translated by C. W. Baskin. Prentice-Hall. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95121-5_269-2
- Dadashpour, H., & Afaghpour, A. (2016). Epistemic and theoretical rationality governing the spatial organization of urban systems. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 8(2), 1–28. <https://civilica.com/doc/529777> (In Persian)
- Dadashpour, H., & Ahmadi, F. (2010). Regional competitiveness as a new paradigm in regional development. *Development Strategy Journal*, (22), 51–80. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/950088> (In Persian)
- Dadashpour, H., & Alidadi, M. (2020). *Integrated local development planning: Theoretical and operational framework for Iran*. Tehran: Housing Foundation of the Islamic Revolution Press. <https://www.gisoom.com/book/11990059> (In Persian)
- Dadashpour, H., & Dehdejani, M. (2015). Identification and prioritization of root factors influencing regional competitiveness improvement (Kurdistan Province). *Regional Planning*, 5(19), 27–42. <https://www.sid.ir/paper/278772/fa> (In Persian)
- Derudder, B., Devriendt, L., & Witlox, F. (2007). Flying where you don't want to go: An empirical analysis of hubs in the global airline network. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 98(3), 307–324. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2007.00399.x>
- Derudder, B., Meijers, E., Harrison, J., Hoyler, M., & Liu, X. (2022). Polycentric urban regions: Conceptualization, identification and implications. *Regional Studies*, 56(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1982134>
- Douglass, M. (1998). A regional network strategy for reciprocal rural-urban linkages: An agenda for policy research with reference to Indonesia. *Third World Planning Review*, 20(1). <https://doi.org/10.3828/twpr.20.1.e6313716341617n0>
- Friedmann, J. (1966). *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. MIT Press. <https://mitpress.mit.edu/9780262560232/regional-development-policy/>

- Fu, Y. (2021). Towards relational spatiality: Space, relation and Simmel's modernity. *Sociology*, 55(6), 1173–1190. <https://doi.org/10.1177/00380385211047366>
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Edward Arnold. <https://www.press.jhu.edu/books/title/6690/social-justice-and-city> (revised edition from Johns Hopkins University Press)
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781446213742.ch14>
- Harvey, D. (2000). *Spaces of Hope*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520924147>
- He, Y., Zhou, G., Tang, C., Tan, X., Chen, Z., & Fan, S. (2017). Theory on the spatial organization of urban-rural integration in urban agglomeration areas. *Geographical Research*, 36(2), 241–253. <https://doi.org/10.11821/dlyj201702004>
- Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. Random House. <https://doi.org/10.1002/9781118568446.eurs0496>
- Journabian, M. R., Azizpour, F., & Tahmasebi, A. A. (2023). Network analysis of spatial integration in the settlement system of the central district of Tonekabon County. *Journal of Physical Development Planning*, 8(22), 21–22. https://psp.journals.pnu.ac.ir/article_10672.html (In Persian)
- Kloosterman, R. C., & Musterd, S. (2001). The polycentric urban region: Towards a research agenda. *Urban Studies*, 38(4), 623–633. <https://doi.org/10.1080/00420980120035240>
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444304251>
- Limtanakool, N., Schwanen, T., & Dijst, M. (2007). Ranking functional urban regions: A comparison of interaction and node attribute data. *Cities*, 24(1), 26–42. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2006.09.002>
- Massey, D. (2005). *For Space*. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446215005>
- Meijers, E. (2005). Polycentric urban regions and the quest for synergy: Is a network of cities more than the sum of the parts? *Urban Studies*, 42(4), 765–781. <https://doi.org/10.1080/00420980500060372>
- Meijers, E. (2007). From central place to network model: Theory and evidence of paradigm change. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 98(2), 245–259. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2007.00381.x>
- Mushfeghi, V. (2012). Capacity assessment of the functional spatial pattern of the urban network in Mazandaran Province using flow analysis (Master's thesis). Tehran: Tarbiat Modares University. <https://elmnet.ir/doc/18905706-2935-4cc2-86af-49684a538cf2> (In Persian)
- Nazarian, A., & Kenaroudi, S. (2009). Social developments in the integration of rural areas into the spatial-physical organization of Tehran (Kan District). *Zagros Landscape Quarterly*, 2(3), 47–63. <https://www.sid.ir/paper/170191/fa> (In Persian)
- Newman, M. E. J. (2003). The structure and function of complex networks. *SIAM Review*, 45, 167–256. <https://doi.org/10.1137/S003614450342480>
- Nooy, W., Mrvar, A., & Batagelj, V. (2005). *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511802847>
- Pain, K., & Shi, S. (2021). Cities, networks, polycentrism – Examining the place of polycentrism in spaces of flows. In Z. Neal & C. Rozenblat (Eds.), *Handbook of Cities and Networks* (pp. 493–510). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788118114.00041>
- Parr, J. (2004). The polycentric urban region: A closer inspection. *Regional Studies*, 38(3), 231–240. <https://doi.org/10.1080/003434042000211119>
- Sadeghi, M., Javan, J., & Rahnama, M. R. (2015). What is geographical space? A reflection on the nature of geographical space from the perspective of hermeneutic phenomenology. *Geographical Studies of Arid Regions*, 5(19), 12. <https://ensani.ir/fa/article/35221> (In Persian)

- Saidi, A. (2012). Structural-functional dynamics: An alternative approach in spatial planning. *Journal of Spatial Economy and Rural Development*, 1(1), 1–18. <https://ensani.ir/fa/article/320513> (In Persian)
- Salari, F., Ghorbani, M., & Malekian, A. (2015). Social monitoring of stakeholder networks in local water resources governance (Razin watershed, Kermanshah County). *Rangeland and Watershed Management*, 68(2), 287–305. <https://www.sid.ir/paper/267798/fa> (In Persian)
- Shearmur, R. (2015). Central places or networks? Paradigms, metaphors, and spatial configurations of innovation-related service use. *Environment and Planning A*, 47, 1521–1539. <https://doi.org/10.1177/0308518X15597198>
- Shokouei, H. (2012). *New perspectives in urban geography*. Tehran: Samt Publications. <https://samt.ac.ir/fa/book/117> (In Persian)
- Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444318098>
- Soja, E. W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666672.001.0001>
- Soleimani, M., Nazarian, A., & Yazdani, M. H. (2010). Spatial analysis of bank money order flows in the network of Iranian cities. *Urban and Regional Studies and Research*, 2(7), 1–30. <https://ensani.ir/fa/article/245245> (In Persian)
- Statistical Center of Iran. (2011). *National population and housing census: Gazetteer of villages in Mazandaran Province*. Tehran: Statistical Center of Iran. <https://www.amar.org.ir> (In Persian)
- Statistical Center of Iran. (2016). *National population and housing census: Gazetteer of villages in Mazandaran Province*. Tehran: Statistical Center of Iran. <https://www.amar.org.ir> (In Persian)
- Storper, M., & Venables, A. J. (2004). Buzz: Face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4(4), 351–370. <https://doi.org/10.1093/jeg/4.4.351>
- Tang, C., & Dou, J. (2022). Exploring the polycentric structure and driving mechanism of urban regions from the perspective of innovation network. *Frontiers in Physics*, 10, Article 855380. <https://doi.org/10.3389/fphy.2022.855380>
- Taylor, P. J. (2001). Specification of the world city network. *Geographical Analysis*, 33(2), 117–132. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4632.2001.tb00433.x>
- Taylor, P. J. (2007). Cities within spaces of flows: Theses for a materialist understanding of the external relations of cities. (In P. J. Taylor et al., *Cities in Globalization: Practices, Policies and Theories*). https://www.researchgate.net/publication/318044038_Cities_within_spaces_of_flows_Theses_for_a_materialist_understanding_of_the_external_relations_of_cities
- Taylor, P., Hoyler, M., & Verbruggen, R. (2010). External urban relational process: Introducing central flow theory to complement central place theory. *Urban Studies*, 47(13), 2803–2818. <https://doi.org/10.1177/0042098010377366>
- Wu, Z., Peng, Y., & Qin, B. (2025). The typology of urban polycentricity: A comparative study of firm distribution in 35 Chinese cities. *Urban Science*, 9(2), 45. <https://doi.org/10.3390/urbansci9020045>
- Ye, Q., Li, J., Kong, X., & Zhang, S. (2021). Identification and optimization of the spatial structure of urban and rural settlements from a hierarchical network perspective. *Journal of Geographical Sciences*, 31(8), 1151–1172. <https://doi.org/10.1007/s11442-021-1886-x>

عوامل مؤثر بر سازمان‌پذیری فضایی منظومه‌های روستایی؛

(نمونه موردی: منظومه مرکزی تنکابن)

محمد رمضان جورنبدان^۱، فرهاد عزیز پور^{۲*}

مقاله پژوهشی

چکیده

سازمان فضایی سکونتگاه‌ها، مفهومی پویا، دیالکتیکی و چندلایه است که در چارچوب پارادایم فضای رابطه‌ای و رویکرد شبکه‌ای، نه به‌عنوان ساختاری ایستا، بلکه به‌مثابه بستری برای تعاملات چندسطحی انسانی، اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیکی تحلیل می‌شود. مطالعه موردی منظومه مرکزی شهرستان تنکابن نشان می‌دهد که این منطقه در حال گذار از ساختار متمرکز قطبی با محوریت شهر تنکابن به الگوی چندمرکزی غیرمتمرکز است.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از پارادایم کیفی و روش نظریه زمینه‌ای، از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۷ مشارکت‌کننده و تحلیل سه مرحله‌ای کدگذاری (باز، محوری و گزینشی) در نرم‌افزار «Atlas.ti»، به تبیین نیروهای مؤثر بر این تحول پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که گذار از ساختار سلسله‌مراتبی به ساختار شبکه‌ای در منطقه از زنجیره‌ای علی چهارمرحله‌ای پیروی می‌کند: (۱) مزیت جغرافیایی و مجاورت فضایی به‌عنوان شرایط زمینه‌ای؛ (۲) توسعه و تجهیز شبکه حمل‌ونقل و فناوری اطلاعات به‌عنوان شرایط علی؛ (۳) جریان سرمایه و جمعیت از کلان‌شهرها در قالب گردشگری و خانه‌های دوم همراه با سرمایه‌داری مستغلات به‌عنوان عوامل مداخله‌گر؛ (۴) تعدیل در تمرکزگرایی که منجر به نقش‌پذیری فعال سکونتگاه‌های میانی (ولی‌آباد، سلیمان‌آباد، عماریه، لزرین) و شکل‌گیری الگوی «مرکزیت توزیع‌شده» شده است. این تحول در بستر تعامل چرخه‌ای و همزمان سه مکانیزم «تجمع و پراکندگی»، «تعارض و تعادل» و «هم‌افزایی و هم‌زیستی» معنا می‌یابد؛ اما تداوم و پایداری این ساختار در بلندمدت، بدون بازتعریف بنیادین نظام برنامه‌ریزی فضایی میسر نخواهد بود؛ بازتعریفی که در آن الگوی سلسله‌مراتبی به نفع الگوی شبکه‌ای کنار گذاشته شود و سیاست‌گذاری‌ها براساس مناطق عملکردی واقعی، نه تقسیمات خشک اداری، جهت‌گیری کنند.

جغرافیا و آمایش شهری- منطقه‌ای
پاییز ۱۴۰۵، سال ۱۶، شماره ۶۰
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۳
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۳۰
صفحات: ۶۲-۲۷

واژه‌های کلیدی:

فضای رابطه‌ای، فضای شبکه‌ای، منظومه تنکابن، سازمان‌پذیری فضایی، یکپارچگی فضایی.

مقدمه

سازمان فضایی، مفهومی چندلایه و پیچیده است که به‌طور مستقیم با تحول در برداشت‌های فلسفی از «فضا» پیوند دارد. فضا، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین واقعیت‌های جهان مادی، همواره موضوع تأملات گسترده در جغرافیا و فلسفه بوده است (افراخته، ۱۳۹۵: ۲۸). در جغرافیا، مفهوم «فضای جغرافیایی» از اندیشه‌ورزی درباره‌ی چیستی فضا جدا نیست و تنها زمانی می‌توان آن را به‌درستی فهمید که ابتدا خود مفهوم فضا روشن شود (صادقی و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۳). در میان دیدگاه‌های فلسفی، سه برداشت اصلی برجسته است: فضای مطلق (ظرفی مستقل و قائم‌به‌ذات)، فضای نسبی (وابسته به موقعیت اشیا و روابط میان آن‌ها) و فضای رابطه‌ای (بهرز و دیگران، ۱۳۹۳: الدن، ۲۰۰۹). دیوید هاروی با نقد دو دیدگاه نخست، فضای رابطه‌ای را مطرح می‌کند که فضا را نه ظرف خالی و نه صرفاً وابسته به

^۱ - دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

^۲ - دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، گروه جغرافیای انسانی، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) azizpour@khu.ac.ir

اشیا، بلکه محصول روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌داند. به باور هاروی (۱۹۷۳؛ ۲۰۰۰) فضا به‌طور مداوم ساخته می‌شود، متکثر، ناهمگن و دیالکتیکی است؛ هم از فرایندهای اجتماعی تأثیر می‌پذیرد و هم بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد. او با تلفیق زمان و فضا، مفهوم «فضا-زمان» را مطرح می‌کند و معتقد است فرایندهای اجتماعی، نه در فضا؛ بلکه خود چارچوب فضایی را تعریف می‌کنند؛ بنابراین فضا درون فرایندهاست، نه بیرون از آن‌ها (به نقل از هوبارد، ۲۰۰۵).

بر همین اساس، سازمان فضایی نیز از یک الگوی صرفاً هندسی - نظیر مدل‌های کلاسیکی چون کریستالر و لوش که در پی ارائه مدلی جهان‌شمول از توسعه سکونتگاه‌ها بودند - عبور کرده و امروزه به‌مثابه یک فرایند فعال، تأثیرگذار و تأثیرپذیر از نیروهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نهادی شناخته می‌شود (شکویی، ۱۳۹۳، ۲۱۰). اهمیت سازمان فضایی از آن‌جا ناشی می‌شود که تبلور آن در الگوهای سکونتگاهی، نواحی، شهرها و روستاهاست و حاصل دگرگونی آن، تحول در ساختارها و کارکردهای ناحیه‌ای و به تبع آن در نظم سکونتگاهی است (سعیدی، ۱۳۹۱، ۴۵). این تحول از طریق پیوند میان مؤلفه‌های اجتماعی و فضایی و با واسطه‌ی عواملی چون: اقتصاد، تکنولوژی، جمعیت، سیاست، قدرت، فرهنگ و محیط زیست شکل می‌گیرد.

در دهه‌های اخیر، نظریه‌پردازان به‌سوی مدل‌های شبکه‌ای در سازمان فضایی گرایش یافته‌اند؛ مدل‌هایی که بر تعامل افقی، چندمرکزی و داده‌های رابطه‌ای تأکید دارند (میجرز، ۲۰۰۷؛ ۱۱۲). پارادایم شبکه‌ای میجرز و نظریه «جریان مرکزی» تیلور و دیگران (۲۰۱۰)، ترجمانی از جریان‌ها را در ارتباط با فرایندهای فضایی و مستقل از فاصله به‌دست می‌دهند و روابط افقی غیرمحلی در قالب روابط مکملی، همیاری و همکاری را برجسته می‌سازند (داداش‌پور و آفاق‌پور، ۱۳۹۵: ۱۳). ساختار شبکه‌ای می‌تواند کامل (اتصال مستقیم هر گره به همه گره‌ها) یا جزئی (اتصال تنها برخی گره‌ها) باشد. از ویژگی‌های آن می‌توان به تراکم بالای شبکه‌ای، نبود برتری نسبی مراکز و شکل‌گیری شبکه‌ی شهری در قالب کامل، جزئی، کانونی یا همکار اشاره کرد.

پیوند میان «فضای رابطه‌ای» هاروی و الگوی «سازمان فضایی شبکه‌ای»، بستری نظری مستحکم برای تحلیل تحولات سازمان فضایی فراهم می‌کند. هرچند این دو دیدگاه تفاوت‌های بنیادین دارند؛ اما در نگاه پویا، تعاملی و شبکه‌محور به فضا اشتراک دارند. به بیان دیگر، «فضای شبکه‌ای» را می‌توان تجلی ساختاری و عملکردی «فضای رابطه‌ای» در مقیاس منظومه‌های سکونتگاهی دانست؛ چراکه روابط میان مراکز روستایی و شهری نه تنها مکانی، بلکه اجتماعی، اقتصادی و نهادی نیز هستند. در چنین چارچوبی، ساختار شبکه‌ای سازمان فضایی، چه کامل و چه جزئی، می‌تواند تصویر واقعی‌تری از سازمان‌یابی فضایی ارائه دهد، مشروط بر آن‌که تحلیل آن با دیدی انتقادی همراه باشد. در همین راستا، استان مازندران به دلیل استقرار بین دریای مازندران و رشته کوه البرز، ساختاری خطی و با مراکز نسبتاً هم‌مقیاس دارد. شهرستان تنکابن به دلیل نقش خود در قالب یک منطقه کشاورزی و گردشگری، یکی از جذاب‌ترین شهرستان‌های استان محسوب می‌شود. تحلیل جریان‌های فضایی میان سکونتگاه‌های بخش مرکزی تنکابن نشان می‌دهد که سازمان فضایی این قلمرو در حال گذار از الگوی متمرکز قطبی (با تمرکز قدرت و خدمات در شهر تنکابن) به سمت الگوی چندمرکزی غیرمتمرکز است. این تحول نه صرفاً تغییر در فرم؛ بلکه بازتابی از تقسیم کار فضایی درون قلمرویی و بازتعریف نقش سکونتگاه‌ها در شبکه‌ای از روابط اجتماعی و اقتصادی است. در این الگو، به جای تمرکز امکانات در یک مرکز اصلی، چند مرکز میان‌مرتب نقش‌های مکمل و توزیع‌شده‌ای ایفا می‌کنند که موجب توزیع نسبی کارکردها، کاهش تمرکزگرایی فضایی و افزایش پیوندهای افقی می‌شود.

با این حال، سازمان فضایی موجود با مسائل و مشکلاتی مواجه است: تمرکز امکانات و خدمات در شهر و چند روستای بزرگ، فقدان رابطه اصولی در توزیع جمعیت و فعالیت‌ها، حاشیه‌ای شدن روستاهای کوچک و متوسط، کالایی شدن فضاهای روستایی، بهره‌کشی فضایی از سکونتگاه‌های کم‌برخوردار، ضعف تعادل اکولوژیک و الحاق و ادغام بدون ضرورت روستاها در شهرها؛ بنابراین اگرچه سازمان فضایی منطقه در حال گذار به الگوی چندمرکزی است، این گذار هنوز کامل نشده و با چالش‌های جدی مواجه است. سازمان‌پذیری فضایی منظومه‌های روستایی، تابع مجموعه‌ای از عوامل چندلایه و متداخل (موقعیت جغرافیایی، نوع فعالیت‌های اقتصادی، تحرک‌های جمعیتی، سیاست‌های برنامه‌ریزی، سطح مشارکت محلی و کیفیت زیرساخت‌ها) است که تاکنون به صورت منسجم در منطقه مورد مطالعه واکاوی نشده‌اند. در نهایت، این پژوهش با پارادایم کیفی و روش زمینه‌ای، درصدد کشف و تحلیل عوامل مؤثر بر سازمان‌پذیری فضایی سکونتگاه‌های روستایی منظومه مرکزی تنکابن و فهم منطق درونی روابط فضایی در حال تحول آن است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مروری بر متون و نظریه‌های مطرح‌شده نشان می‌دهد که مطالعه و پژوهش بر روی تبیین سازمان‌یابی فضایی و عملکرد نظام سکونتگاه‌ها را می‌توان در قالب دو دوره تقسیم کرد. دوره اول، در چارچوب پارادایم «فضای مکان‌ها» (نظریه مکان مرکزی و سلسله‌مراتب سکونتگاهی) قرار دارد که در آن سکونتگاه‌ها براساس ویژگی‌های درونی مانند جمعیت و تمرکز کارکردها اهمیت می‌یابند. دوره دوم، مبتنی بر پارادایم شبکه‌ای و تلفیقی از فضای نسبی و فضای رابطه‌ای است؛ در این دیدگاه، تعامل سکونتگاه‌ها در نظامی از جریان‌ها تعریف می‌شود که سازمان فضایی را شکل می‌دهد. بر این اساس، روابط میان مراکز تنها عمودی نیست، بلکه روابط افقی مکملی و همکارانه نیز بروزمی‌کند. تئوری مکان مرکزی، درک ناقصی از روابط غیرسلسله‌مراتبی دارد و معیار برجسته آن عدم توجه به روابط غیرمحلی و غیرسلسله‌مراتبی است.

هانری لفور در اثر بنیادین خود تولید فضا (۱۹۹۱) استدلال می‌کند که فضا نه یک ظرف خنثی، بلکه محصولی اجتماعی است که از طریق روابط قدرت، کنش‌های روزمره و بازنمایی‌های ذهنی ساخته می‌شود. او با معرفی سه‌گانه مفهومی خود-فضای درک‌شده، فضای تصور شده و فضای زیسته- نشان می‌دهد که فضا هم‌زمان در سطوح مادی، ذهنی و تجربی تولید می‌شود. لوفور تأکید دارد که هر جامعه‌ای فضای خاص خود را تولید می‌کند و این فضا ابزاری برای کنترل، سلطه و بازتولید مناسبات اجتماعی است (لوفور، ۱۹۹۹؛ ۵۱). در واقع، فضا محصولی از روابط اجتماعی و اقتصادی است که در بستر تاریخی و جغرافیایی خاصی شکل می‌گیرد که فضا نه ایستا، بلکه پویا و در حال شکل‌گیری است. مسی معتقد است که «مکان» حاصل تعاملات جهانی و محلی است و باید آن را در چارچوب «روابط فضایی‌شده اجتماعی» تحلیل کرد (دورین مسی، ۱۹۹۵، ۱۷).

نتایج تحقیقات گسترده نشان می‌دهد که سکونتگاه‌ها، بخشی از یک سیستم گسترده هستند که در آن سلسله-مراتب جغرافیایی کریستالر به نفع پارادایم شبکه کنار می‌رود (پاموین، ۱۹۹۲؛ کاماگنی و سالون، ۱۹۹۳-۱۹۹۸؛ داگلاس، ۱۹۹۸؛ کاپلو و ریتولید، ۱۹۹۸؛ پار، ۲۰۰۴؛ میجرز، ۲۰۰۷؛ دوردر و ویلتوکس، ۲۰۰۷؛ پافلیگر و روزن‌بالت، ۲۰۱۰ و تیلور، ۲۰۱۰). بر همین اساس، در رهیافت شبکه‌ای، ساختار فضایی و سازمان‌یابی سکونتگاه‌ها نه به شکل سلسله‌مراتبی؛ بلکه به صورت سیستم شبکه‌ای به هم پیوسته تعریف می‌شود. به عبارت دیگر، رهیافت شبکه‌ای، مبتنی

بر نگاه رابطه‌ای و فضای نسبی به فضا و برداشتن موانع مکانی-زمانی از بنیان با نظریه‌های مکان‌مرکزی و اقتصاد نئوکلاسیک که بر هزینه و زمان متکی بوده‌اند؛ متفاوت است.

این تحول، نه تنها در سطح نظری؛ بلکه در روش‌شناسی مطالعات فضایی نیز بازتاب یافته‌است؛ به گونه‌ای که می‌توان سه پارادایم اصلی را در سیر تحول مفهوم فضا تشخیص داد: نخست، در پارادایم تئوری‌های کلاسیک مکانی (تا پیش از ۱۹۶۰)، فضا به عنوان امری مطلق و ظرفی خنثی در چارچوب روش‌شناسی پوزیتیویستی و مدل‌های ریاضی-هندسی تحلیل می‌شد؛ سپس، در پارادایم تئوری‌های رشد اقتصادی (دهه ۱۹۶۰)، گرایش به فضای نسبی و کارکردی پدیدار گشت. سرانجام، با ظهور پارادایم فضای رابطه‌ای (از دهه ۱۹۷۰ به بعد)، فضا به عنوان محصول مناسبات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و در چارچوب روش‌شناسی انتقادی و دیالکتیکی فهمیده شد.

رهیافت شبکه‌ای، با نگاه به فضا به عنوان شبکه‌ای از گره‌ها و پیوندها و با استفاده از شاخص‌های کمی، جریان‌ها و ارتباطات میان سکونتگاه‌ها را تحلیل می‌کند. در مقابل، پارادایم فضای رابطه‌ای با تأکید بر ابعاد اجتماعی، تاریخی و سیاسی فضا، نقش قدرت، سلطه و مقاومت در شکل‌دهی به مرکزیت و چندمرکزی را بررسی می‌کند. تلفیق این دو سطح تحلیل، امکان فهم چندبعدی فضا را فراهم می‌آورد؛ به این ترتیب که پارادایم فضای رابطه‌ای چارچوب هستی‌شناختی مسئله را تعیین می‌کند و رهیافت شبکه‌ای ابزار روش‌شناختی برای سنجش تجربی آن فراهم می‌سازد.

در این چارچوب نظری، پژوهش حاضر با تمرکز بر مفهوم سازمان‌پذیری فضایی، به دنبال تحلیل ظرفیت‌ها و زمینه‌هایی است که امکان شکل‌گیری الگوی مطلوب سازمان فضایی را در منظومه روستایی بخش مرکزی تنکابن فراهم می‌کنند. برخلاف سازمان‌یابی فضایی که به ساختار تحقق یافته اشاره دارد، سازمان‌پذیری بر پتانسیل‌ها، عوامل زمینه‌ساز و منطق درونی تحول فضایی تأکید دارد. برای تبیین این تحول، پژوهش حاضر سه مکانیزم درونی را به عنوان محرک‌های اصلی سازمان‌پذیری فضایی معرفی می‌کند:

• **تجمع و پراکندگی:** این مکانیزم، ریشه در نظریه‌های کلاسیک مکان‌یابی دارد و بیانگر دو نیروی متضاد در سازمان فضایی است. تجمع، موجب تمرکز جمعیت و خدمات و سرمایه در مراکز خاص می‌شود؛ در حالی که پراکندگی به توزیع منابع و فعالیت‌ها در سطح منطقه‌ای کمک می‌کند (کریستالر، ۱۹۳۳؛ فریدمن، ۱۹۶۶؛ جیکوبز، ۱۹۶۹).

• **تعارض و تعادل:** این مکانیزم از نظریه‌های دیالکتیکی و انتقادی در تولید فضا الهام گرفته و نشان می‌دهد که سازمان فضایی، در معرض تنش‌های درونی میان سکونتگاه‌ها، ناشی از رقابت بر سر منابع، نابرابری‌های فضایی و تمرکز قدرت منابع است. این تعارض‌ها، در صورت مدیریت مناسب، می‌توانند به تعادل فضایی و بازتعریف نقش سکونتگاه‌ها منجر شوند (هاروی، ۲۰۰۰؛ سوگا، ۲۰۱۰).

• **هم‌افزایی و هم‌زیستی:** این مکانیزم، براساس نظریه‌های شبکه‌ای شکل گرفته‌است و بر تعامل، همکاری و مکمل بودن سکونتگاه‌ها در سازمان فضایی تأکید دارد. سکونتگاه‌های چندنقشی به عنوان گره‌های میانی، با ایفای نقش همیارانه، موجب ارتقای انسجام منطقه‌ای و پویایی فضایی می‌شوند (کاستلز، ۱۹۹۶؛ میجرز، ۲۰۰۷، ۲۱۰ و تیلور، ۲۰۱۰؛ ۸۵). این مکانیزم، با مفاهیم چندمرکزی روابط افقی در نظریه‌های جدید هم‌خوانی دارد و در تعامل با

¹ - Agglomeration and Dispersion

² - Conflict and Equilibrium

³ - Synergistic and Coexistence

عوامل محیطی، اجتماعی، اقتصادی و نهادی، فرایند سازمان‌پذیری فضایی را هدایت کرده و بستری تحلیلی برای فهم منطق درونی روابط فضایی در محدوده مورد مطالعه فراهم می‌سازد.^۱

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد پژوهش‌های خارجی عمدتاً بر گذار از نظریه مکان مرکزی به پارادایم شبکه‌ای متمرکز بوده‌اند. داگلاس (۱۹۹۸) در اندونزی با تأکید بر روابط متقابل شهر و روستا، «راهبرد شبکه منطقه‌ای» را مطرح کرد که در آن جریان‌های کالا، خدمات و سرمایه، به جای تقسیمات مجزای روستایی-شهری، به فضای زندگی شکل می‌دهند. میجرز (۲۰۰۷) مدل شبکه‌ای را در مقابل مکان مرکزی قرارداد و بر ماهیت افقی روابط بین شهری تأکید کرد. لیمتنکول و همکاران (۲۰۰۹) در هلند و فرانسه نشان دادند سیستم‌های شهری دارای طیف وسیعی از سازمان‌یابی‌ها هستند و تحول به‌سوی چندمرکزی وابسته به هدف سفر (شغلی یا فراغت) است. تیلور و همکاران (۲۰۱۰) با تفکیک «مرکزیت مکانی» (روابط محلی با حوزه نفوذ) و «مرکزیت جریانی» (روابط افقی فرامحلی)، نظریه دوگانه سیستم شهری را تدوین کردند.

در مطالعه‌ای دیگر، پین و شی (۲۰۲۱) با تمرکز بر مفهوم چندمرکزی در بستر شبکه‌های عملکردی، به بررسی تفاوت‌های میان فضای مورفولوژیک و فضای شبکه‌ای در مناطق شهری پرداختند. آن‌ها نشان دادند که در اقتصاد جهانی‌شده، شهرها بیش از آن که با اندازه فیزیکی‌شان تعریف شوند، با نقش عملکردی‌شان در شبکه‌های فرامکانی شناخته می‌شوند. از منظر پارادایم فضای رابطه‌ای، فو (۲۰۲۱) با بازخوانی مفهوم فضا در اندیشه زیمل، تلاش کرد تا فضا را وارد حوزه معرفت‌شناسی جامعه‌شناسی رابطه‌ای کند. وی با تبیین مفهوم «فضامندی رابطه‌ای»، نشان داد که فضا حاصل تعاملات تکرارشونده میان کنشگران اجتماعی است و از طریق تجربه زیسته افراد در فضاهای اجتماعی پراکنده، معنا می‌یابد. این دیدگاه، امکان تحلیل فرایندهای فضایی را از منظر گفتمان و روابط قدرت فراهم می‌سازد. در پژوهشی دیگر، تانگ و دو (۲۰۲۲) با استفاده از داده‌های همکاری ثبت اختراع بین‌شهری، به بررسی ساختار چندمرکزی و سازوکارهای محرک آن از منظر شبکه نوآوری پرداختند. نتایج نشان داد که شهرهای هسته‌ای اقتصادی نقش محوری در تولید دانش و توسعه شبکه‌های نوآوری دارند. همچنین، تفاوت‌هایی میان چندمرکزی مورفولوژیک و عملکردی مشاهده شد که نشان‌دهنده پیچیدگی در سنجش و سیاست‌گذاری فضایی است.

در ایران، سلیمانی، نظریان و یزدانی (۱۳۸۹) با بررسی حواله‌های بانکی، حاکمیت نخست‌شهری تهران و تبعیت شهرها از مراکز منطقه‌ای را نشان دادند و فرضیه روابط شبکه‌ای را به دلیل نخست‌شهری شدید نامناسب دانستند. آذرباد و همکاران (۱۳۸۹) در فیروزکوه الگوی فصلی و چرخه‌ای از جریان‌های جمعیتی همسو با نظریه قطب رشد یافتند. آفاق‌پور (۱۳۹۰) بر لزوم تلفیق رهیافت اندازه‌مبنا و شبکه‌مبنا برای فهم کامل ساختار فضایی تأکید کرد. مشفق (۱۳۹۱) در مازندران، الگوی چندمرکزی متأثر از جریان مردم و همجواری فضایی را گزارش داد. در ارتباط مستقیم با محدوده مکانی پژوهش حاضر، جورن‌بیان و همکاران (۱۴۰۲) با عنوان: «تحلیل شبکه‌ای یکپارچگی فضایی نظام سکونتگاهی بخش مرکزی تنکابن»، به بررسی جریان‌های افراد، کالا و سرمایه در این منطقه پرداختند. آن پژوهش با رویکرد کمی و تحلیل شبکه اجتماعی، الگوی فضایی حاکم را چندمرکزی و غیرمتمرکز تشخیص داد.

۱. «در این‌جا باید تأکید کرد که مبانی نظری ارائه‌شده (فضای رابطه‌ای و رهیافت شبکه‌ای) چارچوب هستی‌شناختی پژوهش را تعیین می‌کنند؛ به این معنا که فضا در این پژوهش محصول روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی فرض می‌شود؛ اما برای کشف عملی این روابط از دل واقعیت تجربی، از روش کیفی نظریه زمینه‌ای (رویکرد اشتراوس و کوربین) استفاده شده است. به عبارت دیگر، نظریه زمینه‌ای به‌عنوان راهبردی روش‌شناختی در خدمت پارادایم فضای رابطه‌ای قرار گرفته است. این تلفیق امکان‌پذیر است؛ زیرا هر دو سنت فکری بر ساخته‌شدگی اجتماعی فضا و نقش کنشگران در تولید آن تأکید دارند؛ با این تفاوت که فضای رابطه‌ای در سطح کلان به فلسفه فضا می‌پردازد و نظریه زمینه‌ای در سطح خرد به کشف فرایندهای زمینه‌مند».

با این حال، پژوهش مذکور به تبیین عوامل علی و فرایندهای پدیدآورنده این الگو نپرداخته است. پژوهش حاضر در ادامه آن کار و با روش کیفی نظریه زمینه‌ای، به دنبال کشف لایه‌های پنهان علی و نیروهای فضا ساز پشت این الگوی چندمرکزی است. در مجموع، الگوهای مختلف رهیافت شبکه‌ای (چندمرکزی اروپایی، الگوی عنکبوتی) می‌توانند چارچوبی برای سازمان‌یابی فضایی در سطح محلی فراهم آورند.

روش تحقیق

برای تحلیل و تفسیر عوامل مؤثر بر سازمان‌پذیری فضایی منظومه روستایی بخش مرکزی تنکابن، از روش کیفی نظریه زمینه‌ای با رویکرد سیستماتیک اشتراوس و کوربین (۱۹۹۸) استفاده شده است. این روش که با هدف تولید نظریه از دل داده‌های تجربی توسعه یافته، بر تعامل مستمر با میدان پژوهش، جلب اعتماد مشارکت‌کنندگان و استفاده ترکیبی از مصاحبه و مشاهده تأکید دارد (ازکیا و همکاران، ۱۳۹۰). انتخاب نظریه زمینه‌ای سیستماتیک برای مطالعه سازمان فضایی، براساس هماهنگی معرفت‌شناختی این روش با چارچوب نظری پژوهش (پارادایم فضای رابطه‌ای و رهیافت شبکه‌ای) صورت گرفته است. هر سه بر این اصل تأکید دارند که واقعیت فضایی، برساخته تعاملات اجتماعی، کنش‌ها، روابط قدرت و جریان‌های سرمایه است و نمی‌توان آن را صرفاً با مدل‌های کمی و از پیش تعیین‌شده فهمید. اگرچه روش‌های کمی (مانند تحلیل شبکه اجتماعی) قادر به ترسیم الگوی فضایی هستند؛ اما نظریه زمینه‌ای به عنوان راهبردی روش‌شناختی، توانایی کشف لایه‌های پنهان علی، فرایندهای زمینه‌ساز و تجربه زیسته کنشگران محلی را دارد. به این ترتیب، چارچوب هستی‌شناختی پژوهش بر پایه فضای رابطه‌ای استوار است و نظریه زمینه‌ای ابزاری برای روایت این روابط از زبان کنشگران محلی محسوب می‌شود.^۱

فرآیند نمونه‌گیری به شیوه «گلوله‌برفی» و هدفمند انجام شد و انتخاب مشارکت‌کنندگان، براساس قاعده اشباع نظری صورت گرفت؛ به این معنا که نمونه‌گیری تا زمانی ادامه یافت که در مصاحبه‌ها مفاهیم جدیدی ظهور نکرد. در نهایت، اشباع نظری پس از انجام ۱۷ مصاحبه حاصل شد. مشارکت‌کنندگان شامل سه گروه اصلی (جدول ۱) بودند: نخست، متخصصان دستگاه‌های اجرایی شهری و روستایی نظیر: شهرداری، فرمانداری و بخشداری تنکابن؛ دوم، افراد علمی و دانشگاهی صاحب‌نظر در موضوع تحقیق و سوم، فعالان اجرایی و فنی شامل شرکت‌های مهندسی مشاور (تهیه‌کننده طرح‌های جامع و منطقه‌ای) و صاحبان صنایع کوچک نظیر: مرغ‌داری‌ها، سردخانه‌ها، کارگاه‌های تولیدی، و اعضای هیئت امنای شهرک صنعتی. به منظور کدگذاری، از سیستم کدهای اختصاصی استفاده شد؛ به گونه‌ای که کد OS به متخصصان اجرایی، AE به دانشگاهیان، EAC به مهندسان مشاور و PS به فعالان بخش خصوصی اختصاص یافت. شایان ذکر است که تنوع مشارکت‌کنندگان به دلیل چندلایه بودن پدیده پژوهش ضروری بوده است.

^۱ این پژوهش، در ادامه مقاله پیشین گروه تحقیق (با هدف شناسایی الگوی سازمان فضایی در محدوده مورد مطالعه) قرار دارد؛ پژوهش قبلی با روش کمی و تحلیل شبکه اجتماعی، الگوی فضایی چندمرکزی منطقه را ترسیم کرد و پژوهش حاضر با روش کیفی، به تبیین عوامل علی و فرایندهای پدیدآورنده آن الگو می‌پردازد.

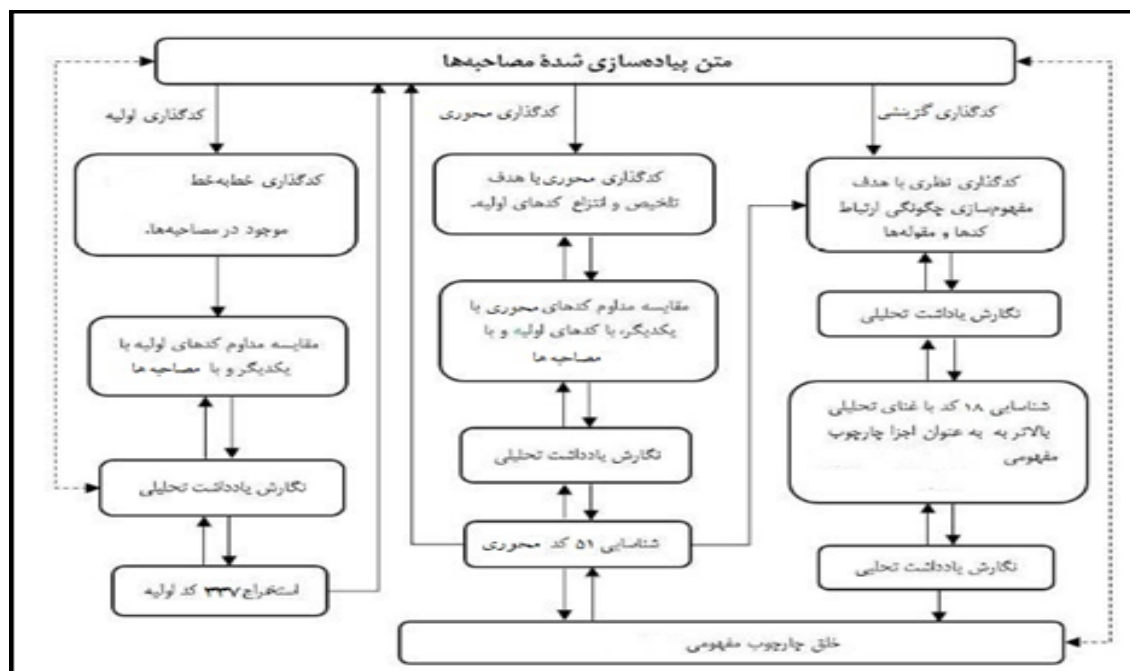
جدول ۱. مشخصات مشارکت‌کنندگان در مصاحبه‌های پژوهش (مأخذ: مطالعات میدانی ۱۴۰۲-۱۴۰۳)

ردیف	سن	تحصیلات	شغل - سمت	کد
۱	۳۸	فوق لیسانس	کارمند شهرداری	OS
۲	۴۵	لیسانس	کارمند فرمانداری	OS
۳	۵۲	لیسانس	بخشداری	OS
۴	۴۳	فوق لیسانس	کارمند شهرداری	OS
۵	۵۸	دکتری	استاد دانشگاه	AE
۶	۵۳	دکتری	استاد دانشگاه	AE
۷	۵۱	دکتری	استاد دانشگاه	AE
۸	۶۱	دکتری	استاد دانشگاه	AE
۹	۵۷	دکتری	استاد دانشگاه	AE
۱۰	۳۹	دکتری	شرکت مشاوره	EAC
۱۱	۴۵	دکتری	شرکت مشاوره	EAC
۱۲	۳۶	فوق لیسانس	شرکت مشاوره	EAC
۱۳	۳۲	فوق لیسانس	شرکت مشاوره	EAC
۱۴	۶۷	لیسانس	بخش خصوصی	PS
۱۵	۵۲	لیسانس	بخش خصوصی	PS
۱۶	۵۱	لیسانس	بخش خصوصی	PS
۱۷	۴۳	فوق لیسانس	بخش خصوصی	PS

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

در این تحقیق، داده‌ها از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته گردآوری شده‌اند که ضمن تعیین پرسش‌های محوری اولیه، امکان طرح سؤالات ضمنی و تکمیلی در حین گفتگو را نیز فراهم می‌آورد. مصاحبه‌ها با سؤالات کلی آغاز شده و به تدریج به سوی سؤالات جزئی‌تر هدایت شد. مدت‌زمان هر مصاحبه بین ۴۵ تا ۱۰۰ دقیقه متغیر بود و تمامی پاسخ‌ها به صورت دست‌نویس ثبت گردید.

مطابق شکل شماره (۱) تحلیل داده‌های کیفی از طریق تکنیک سه‌مرحله‌ای کدگذاری شامل کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی انجام شد. در این فرآیند، از رویکرد اشتروس و کوربین بهره گرفته شد و برای کدگذاری محوری، مدل پارادایمی آنان به کار گرفته شد. در چارچوب این مدل، مفاهیم گرد محور مقوله مرکزی سازمان می‌یابند و اجزای تحلیلی شامل شرایط علی، بستر زمینه‌ای، عوامل مداخله‌گر، راهبردهای کنشی و تعاملی و پیامدهای ناشی از پدیده موردنظر تبیین می‌گردند. ابتدا پدیده مرکزی شناسایی شد، سپس عوامل علی استخراج گردید، راهبردهای کنشی طراحی شد و نهایتاً با لحاظ بستر زمینه‌ای و شرایط مداخله‌گر، تحقق و پیامدهای پدیده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نکته کلیدی این‌که، فرایند کدگذاری باز بدون هیچ پیش‌فرض نظری و صرفاً بر اساس متن مصاحبه‌ها انجام شد. مقوله‌های استخراج‌شده در این مرحله، حاصل مقایسه مداوم و مشاهده تکرار مفاهیم در گفت‌وگوی مشارکت‌کنندگان است و نه تحمیل چارچوب نظری پیشین.

شکل ۱- فرایند انجام روش نظریه زمینه‌ای

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

به‌منظور اعتباربخشی به یافته‌ها، مفاهیم استخراج‌شده در مراحل مختلف کدگذاری، در تعامل با مشارکت‌کنندگان و صاحب‌نظران مورد ارزیابی و تأیید قرار گرفت. در تمامی مراحل، پژوهشگر با ارائه توصیف‌های دقیق و مبسوط از زمینه تحقیق، امکان قضاوت‌پذیری و انتقال‌پذیری یافته‌ها را برای سایر محققان فراهم نموده‌است. همچنین، نظرات اساتید راهنما، مشاور و داوران متخصص در حوزه روش‌شناسی کیفی به‌منظور ارتقاء دقت علمی پژوهش اخذ و اعمال گردیده‌است. جهت تحلیل داده‌ها و سازمان‌دهی کدها، از نرم‌افزار «ATLAS.ti» نسخه ۸ بهره گرفته‌شد.

فرایند یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه

در فرایند یکپارچه‌سازی نظری، مقوله‌ها پیرامون یک مفهوم مرکزی با قدرت تبیین بالا ساماندهی می‌شوند. این مفهوم مرکزی نقش محوری در توضیح روابط میان عوامل و نیروهای مؤثر ایفا می‌کند. براساس جدول شماره ۳، خط سیر داستانی پژوهش نشان می‌دهد که عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تحول سازمان فضایی در منظومه بخش مرکزی تنکابن، در قالب ۱۷ مقوله هسته‌ای قابل طبقه‌بندی هستند. این مقوله‌های ارائه‌شده هر یک بیانگر یکی از ابعاد کلیدی در تحول فضایی منطقه مورد مطالعه‌اند. به‌منظور تحلیل دقیق‌تر مقوله‌های گزینشی بر اساس سه وجه شرایطی، تعاملی/فرایندی و پیامدی دسته‌بندی شده‌اند. افزون بر این، برای تأمین پیوند عینی میان داده‌های خام و مقوله‌های انتزاعی، در بخش یافته‌های پژوهش برای هر مقوله گزینشی، نمونه نقل‌قول‌های مستقیم از مشارکت‌کنندگان آورده شده‌است. به این ترتیب، خواننده می‌تواند مسیر تحول «داده خام-کد باز-مقوله محوری-مقوله گزینشی» را به‌روشنی دنبال کند.

جدول ۳. مقوله‌های محوری و مقوله‌های گزینشی استخراج‌شده

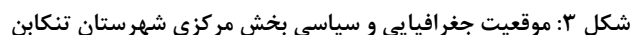
ردیف	مقولات خرد (کدگذاری محوری)	مقولات اصلی (کدگذاری گزینشی)	نوع مقوله	تعداد کدهای باز	درصد
1	تأثیرگذاری عامل طبیعی/تنوع طبیعی/تنوع و چندگانگی طبیعی، خاک مناسب/دسترسی به منابع آب و خاک و ...	مزیت جغرافیایی	شرایط زمینه‌ای	25	7.42
2	عامل فاصله و مجاورت/فاصله کم بین سکونتگاه‌ها/مجاورت جغرافیایی/همجواری و فاصله نزدیک سکونتگاه‌ها/توزیع فضایی سکونتگاه‌ها/توزیع همگن/توزیع یکسان جمعیت/توزیع یکنواخت جمعیت و ...	مجاورت فضایی	شرایط زمینه‌ای	22	6.53
3	افزایش مهاجرت برون منطقه‌ای/افزایش مهاجرت و جریان جمعیتی از بیرون منطقه /پدیده گردشگر مالک/ تشدید جریان افراد از بیرون منطقه و ...	جریان مردم از بیرون	شرایط مداخله‌گر	25	7.42
4	گسترش توریسم ساحلی/اقتصاد گردشگری/اقتصاد مبتنی بر گردشگری/بازار تقاضای گردشگری/پدیده گردشگر مالک گردشگری/عامل گردشگری/گذران اوقات فراغت/گسترش بخش گردشگری/مزیت گردشگری/ نقش گردشگری در تحول فضا و ...	توسعه گردشگری	شرایط مداخله‌گر	28	8.31
5	اینترنت/بهره‌گیری هر چه بیشتر از فضای مجازی/دسترسی به فناوری اطلاعات و ارتباطات/رشد فضای مجازی/رشد فناوری اطلاعات و ارتباطات/رشد فناوری‌های اطلاعات/ تکنولوژی در تولید/ بهره‌گیری از تکنولوژی مدرن در صنعت/ تکنولوژی در کارگاه تولید و ...	گسترش دسترسی به تکنولوژی اطلاعات	شرایط مداخله‌گر	16	4.75
6	بازاریابی/پیوندهای بازاریابی/پیوندهای بازاری و فاصله کم برای فروش محصولات/دسترسی به بازارهای منطقه‌ای و ملی/دسترسی به مراکز بازاری/ وجود مراکز بازاری متعدد، ارتباط روستاها/ افزایش نیروی انسانی فعال/بازار نیروی کار محلی/ نقش زیرساخت در دسترسی به بازار و ...	تسهیل در دسترسی به بازار	شرایط مداخله‌گر	19	5.64
7	جمعیت و تقسیمات سیاسی/عدم انطباق جریان سرمایه و محصول براساس تقسیمات سیاسی/عدم انطباق مرزهای سیاسی با جریان سرمایه و محصول/مانع تقسیمات سیاسی در شکل‌گیری سازمان فضایی شبکه‌ای/مانع تقسیمات کشوری/ نادیده انگاشتن تقسیمات سیاسی در پارادایم شبکه و ...	ناکارآمدی تقسیمات سیاسی	شرایط مداخله‌گر	13	3.86
8	افزایش سواد و آگاهی/جوانان تحصیلکرده/نرخ باسوادی بالاتر نیروی کار استان/سطح درآمد، آموزش و مهارت/سوادآموزی/سوادآموزی و افزایش مهارت نسل جدید/گسترش دانش و سواد و مهارت/روش‌های نوین در کسب درآمد و ...	توسعه نوآوری و دانش	شرایط مداخله‌گر	15	4.45
9	اشتغال خدماتی/افزایش تأسیسات زیربنایی، افزایش کارگاه‌های صنعتی-خدماتی/ تمرکزگرایی براساس خدمات/تمرکزگرایی برحسب خدمات/تمرکزگرایی خدمات/تمرکزگرایی در خدمات/ توزیع خدمات براساس جمعیت/ساخت‌وسازهای تجاری-خدماتی، کارگاهی-صنعتی/سلسله‌مراتب سکونتگاهی براساس خدمات و جمعیت و ...	الگوی فضایی متمرکز در توزیع خدمات	شرایط مداخله‌گر	18	5.34
10	زوال نظام اسکان و فعالیت بومی/تخریب محیط زیست/مهاجرت دائمی گردشگران/مهاجرت‌پذیری در منطقه و ...	ناپایداری سرزمین	شرایط مداخله‌گر	11	3.26
11	تنوع عملکردی/تنوع کارکردی/تنوع لایه‌های عملکردی/روابط عمودی و سلسله-مراتبی/رهیافت اندازه‌مبنا و شبکه‌مبنا/سازمان فضایی چنداندازی/سازمان فضایی چند هسته‌ای/سکونتگاه واسط-میانی/سکونتگاه‌های واسط و میانی/شبکه‌ای-شدن/شبکه‌ای شدن انسان‌ها/شبکه‌سازی انسان‌ها/شبکه‌سازی فعالیت‌ها/شکل‌گیری	تعدیل در تمرکزگرایی	شرایط علی	30	8.90

ردیف	مقولات خرد (کدگذاری محوری)	مقولات اصلی (کدگذاری گزینشی)	نوع مقوله	تعداد کدهای باز	درصد
	سکونتگاه‌های میانی و واسطه/شکل‌گیری شبکه و جریان‌ها/شکل‌گیری هسته‌ها جاذب جمعیت/شکل‌گیری هسته‌های جاذب جمعیت/طراحی سازمان فضایی/نقش‌پذیری سکونتگاه‌ها و ...				
12	اهمیت زیرساخت‌ها و دسترسی به آن/بهبود زیرساخت‌های حمل‌ونقل/بهبود کیفیت و عملکرد جاده‌ها/پیوندهای فیزیکی و ارتباطی سکونتگاه‌ها/توسعه زیرساخت‌ها/رشد وسایل حمل‌ونقل/سرمایه‌گذاری زیرساختی، ارتباطی و خدماتی/شکل‌گیری تعاملات روزانه مبتنی بر توسعه زیرساخت‌ها/کیفیت زیرساخت حمل‌ونقل/کیفیت عملکرد زیرساخت‌ها و	توسعه و تجهیز شبکه حمل‌ونقل	شرایط علی	22	6.53
13	اثر سرمایه بر ساختار فضایی/اثرات جریان جمعیت و سرمایه/افزایش تراکم در ارتفاع/افزایش تغییرات وسیع کاربری اراضی/افزایش کارگاه‌های صنعتی-خدماتی و واحدهای مسکونی/تغییر الگوی سکونت و فعالیت/تغییر الگوی کشت/تغییر بخش کشاورزی/تغییر در اشتغال غالب/ساخت‌وسازهای بی‌رویه و ...	سرمایه‌داری مستغلات	شرایط علی	18	5.34
14	ارتباط افقی تولید و عرضه محصولات/ارتباط افقی بین تولید و عرضه/پیوند صنایع با اقتصاد محلی/پیوند صنعت با تولیدات/پیوند صنعت با تولیدات منطقه/تخصصی-شدن سکونتگاه/تکمیل زنجیره‌های تولید/تکمیل کنندگی زنجیره‌های تأمین و ارزش/دسترسی به مواد اولیه/شکل‌گیری و گسترش زنجیره‌های تولید/شکل‌گیری زنجیره تولید/گسترش بخش تولید، خدمات و پشتیبانی/نقش تکمیل زنجیره‌های تولید در شکل‌گیری سازمان فضایی شبکه‌ای و ...	ایجاد و توسعه مزیت رقابتی	راهمبردها	31	9.20
15	انتخاب درست سکونتگاه‌های مرکزی در نظام برنامه‌ریزی/ضرورت برنامه‌ریزی برای تقویت پیوندهای مکمل/ضرورت مداخله و برنامه‌ریزی/تقویت جریان‌ها در زنجیره-ها / ضرورت و توجه به برنامه‌ریزی/تأکید بر برنامه‌ریزی و ...	توجه به نظام شبکه‌ای در نظام برنامه‌ریزی	راهمبردها	17	5.04
16	جریان افراد از شهرهای بزرگ مثل تهران/جریان جمعیت و جریان سرمایه/جریان سرمایه/جریان فرامحلی سرمایه/شبکه روابط محلی/شکل‌گیری شبکه و جریان‌ها/گره‌خوردن جریان‌ها با پیوندهای بیرونی/افزایش تعاملات پیوندهای فیزیکی و ارتباطی سکونتگاه‌ها/ارتباط روستاهای بزرگ با روستاهای کوچک/ارتباط سکونتگاه‌ها و ...	گسترش تعاملات فضایی (درون-منظومه‌ای و برون‌منظومه‌ای)	راهمبردها	27	8.01
				337	100

(منبع: نویسندگان؛ ۱۴۰۴)

معرفی قلمرو جغرافیایی پژوهش

براساس تقسیمات اداری-سیاسی کشور، بخش مرکزی شهرستان تنکابن، یکی از چهار بخش شهرستان تنکابن است که دارای دو دهستان (گلیجان و میرشمس‌الدین)، دو شهر (تنکابن و شیرود) و ۸۷ آبادی دارای سکنه است. این بخش از سه عرصه ساحلی و جلگه‌ای، پایکوهی و کوهستانی بلند تشکیل شده است. غالب سکونتگاه‌های روستایی دارای سکنه در قسمت جلگه‌ای و ساحلی (حدود ۴۳/۷ درصد البته با دو نقطه شهری) و در پایکوه (۵۱/۷ درصد) استقرار یافته‌اند. فعالیت عمده اقتصادی نقاط روستایی محدوده متنوع است. براساس آمار سال ۱۳۹۰، ۳۴/۶ درصد از شاغلان کل روستاهای محدوده در گروه فعالیت کشاورزی اشتغال دارند. ۲۷/۲ درصد در گروه صنعت و ۳۸/۱ درصد نیز در گروه خدمات مشغول به کار هستند. (شناسنامه آبادی‌های مازندران، ۱۳۹۰).

عوامل و نیروهای مؤثر در سازمان‌پذیری فضایی منظومه روستایی بخش مرکزی تنکابن

۱-۱: مزیت جغرافیایی

به گفته یکی از مشارکت‌کنندگان: "اولین عامل شکل‌گیری سازمان فضایی، دسترسی به آب و خاک و تنوع تولید کشاورزی شامل: مرکبات، کیوی، پنبه و گلخانه است. زیرساخت‌هایی مانند شهرک صنعتی و سردخانه‌ها نیز کارکرد ناحیه را تغییر داده‌اند."

۱-۲: مجاورت فضایی

مجاورت فضایی، فراتر از فاصلهٔ فیزیکی، به ظرفیت‌های ارتباطی، تبادل و تعامل میان عناصر فضایی اشاره دارد. در منظومهٔ تنکابن، این مفهوم زمینه‌ساز شکل‌گیری روابط مکمل و هم‌افزا میان سکونتگاه‌ها شده‌است. یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «مجاورت فضایی، فاصلهٔ کوتاه، شبکهٔ ارتباطی مناسب بین مراکز روستایی و شهری پیرامونی... در شکل‌گیری شبکه و حرایات مؤثر بوده است».

نزدیکی سکونتگاه‌های روستایی و شهری، امکان تعاملات و جریان‌های جمعیتی، اقتصادی، سرمایه و کالا را افزایش داده است. به گفته یکی از مشارکت‌کنندگان: «فاصله کوتاه میان سکونتگاه‌ها عاملی مؤثر در جذب جمعیت و جریان‌های سرمایه است». همچنین: «همین عدم تمرکز و همجواری مجموعه‌ای از شهرها و اتصال آن‌ها توسط زیرساخت‌های مناسب منجر به پیوندشان شده است».

در نتیجه، شبکه‌ای از سکونتگاه‌ها با کارکردهای مکمل شکل گرفته که در آن ارتباطات افقی جایگزین سلسله‌مراتب فضایی شده و موجب ارتقای تاب‌آوری فضایی، کاهش تمرکزگرایی و افزایش پویایی منطقه گردیده است.

۲. شرایط مداخله‌گر در سازمان‌پذیری منظومه روستایی بخش مرکزی تنکابن-سازمان فضایی چندمرکزی

۲-۱: جریان مردم از بیرون

به استناد مشاهدات و بررسی‌های میدانی، جریان افراد مشتمل بر دو دسته جریانات درون منظومه‌ای و بیرون منظومه‌ای می‌باشد. جریان‌های بیرون منظومه‌ای به آن جریان‌هایی (افراد) گفته می‌شود که بیرون سکونتگاه‌های بخش مرکزی اتفاق می‌افتد. جریان‌های بیرون منظومه‌ای، جریان‌هایی که خارج از سکونتگاه‌های بخش مرکزی با اهداف اقتصادی، مهاجرتی، خدماتی، گردشگری و ... شکل گرفته است. در همین رابطه یکی از مصاحبه‌کننده‌ها اظهار داشته است:

"از سوی دیگر به دلیل عدم تعادل در بخش‌های محیطی، اقتصادی در استان‌های دیگر منجر به گسترش و مهاجرت این نوع گردشگران در منطقه شده‌اند. همچنین افرادی که به عنوان گردشگر مالک هستند اغلب بازنشسته یا سالخوردگان را تشکیل می‌دهند و در آینده منجر به اثرات اجتماعی و فرهنگی در ساختار جمعیتی منطقه می‌شود". مصاحبه‌کننده دیگری بیان کرده‌اند:

"ناپایداری در سایر مناطق جغرافیای کشور منجر به افزایش مهاجرت و جریان جمعیتی به محدوده مورد مطالعه شده است".

الگوی جریان جمعیت در محدوده مورد مطالعه، تحت تأثیر الگوی فضایی گردشگری قرار دارد. این پدیده، فرصت‌ها و تهدیدهایی را برای سکونتگاه‌های روستایی و شهری محدوده مورد مطالعه فراهم می‌کند. افزایش سطح درآمد، ایجاد اشتغال و سرمایه‌گذاری، افزایش پس‌انداز، گسترش فعالیت‌های خدماتی و سرمایه‌گذاری در بخش مسکن، از جمله فرصت‌های آن می‌باشد و تهدیدهای این پدیده؛ تغییرات کاربری زمین، افزایش قیمت زمین و مسکن، گسترش فعالیت‌های غیرتولیدی و تغییر در فرهنگ سکونتگاه‌ها است.

در همین ارتباط، مشارکت‌کننده‌ای درخصوص نقش گردشگری و جریانات حاصل از آن اظهار داشته‌اند:

"مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری فضای جریانی در محدوده مورد مطالعه، گردشگری می‌باشد. گردشگری دو جریان با خود به همراه دارد؛ یکی جریان اصلی که منجر به ورود افراد و جریان جمعیت از سایر مراکز جمعیتی به منطقه می‌شود و دوم، اثر جریان تبعی و اثرگذاری که بر سایر جریانات دارد؛ وقتی میزان جذب گردشگر، حضور گردشگران و مسافران زیاد می‌شود و خانه‌های دوم در منطقه گسترش پیدا می‌کند و ...".

بر همین اساس، مشارکت‌کننده‌ای بیان می‌کند:

"در محدوده مورد مطالعه، جریان جمعیت منجر به تأثیرات ثانویه در ساختار فضایی بخش مورد مطالعه شده است؛ از جمله افزایش جمعیت، افزایش خانوار روستایی، افزایش اجاره‌نشینی، افزایش قیمت مسکن و زمین، افزایش

ساخت‌وساز، شکل‌گیری محلات جدید، تغییر ساختار اجتماعی و فرهنگی، تفکیک زمین‌های زراعی و باغی، تغییر کاربری اراضی به بخش مسکونی و تجاری، گسترش سکونتگاه در لبه‌های خیابان اصلی و اتصال و پراکنده‌رویی سکونتگاه‌های روستایی شده‌است."

از منظر شبکه‌ای، این جریان‌ها تراکم پیوندها میان گره‌های فضایی را افزایش داده و ساختار منطقه را از حالت سلسله‌مراتبی به چندمرکزی و شبکه‌ای سوق داده‌است. خانه‌های دوم، گردشگری فصلی و سرمایه‌گذاری‌های متنوع به‌عنوان گره‌هایی در این شبکه عمل می‌کنند. هرچند این جریان‌ها تعارضاتی بر سر منابع محلی میان ساکنان بومی و مهاجران ایجاد کرده‌اند، اما در صورت مدیریت مناسب می‌توانند به تعادل فضایی و بازتعریف نقش سکونتگاه‌ها بینجامند.

۲-۲: توسعه گردشگری

توسعه گردشگری در بخش مرکزی تنکابن با توجه به گستردگی جغرافیایی منطقه — که از ساحل دریا تا ارتفاعات حدود ۲۰۰۰ متر را شامل می‌شود — مجموعه‌ای از سکونتگاه‌های ساحلی، دشتی، جنگلی و کوهستانی را در بر می‌گیرد. این فضاها عرصه‌ای برای گردش، تفریح و گذران اوقات فراغت شهروندان درون و برون منظومه محسوب می‌شوند. یکی از مشارکت‌کنندگان چنین بیان می‌کند:

"جریان تنکابن، جریان خاصی می‌باشد. تنکابن شرایط خاصی از منظر سیرسازمان فضایی طی نموده به‌ویژه در دو دهه اخیر و آن هم موضوع گردشگری است. به عقیده من، گردشگری در تحول سازمان فضایی محدوده نقش پیشران را ایفا می‌کند که حتی موجب ایجاد نقش‌های متفاوت برای سکونتگاه‌های روستایی شده‌است."

ماهیت فعالیت این سکونتگاه‌ها در سال‌های اخیر در اثر توسعه و گسترش گردشگری به‌خصوص گردشگری خانه‌های دوم، تغییر یافته‌است. به دلیل کارکردهای فراغتی - تفریحی - حومه‌نشینی فصلی، هم رشد جمعیت روستاها و هم رشد فیزیکی آن‌ها به دلیل شکل‌گیری و گسترش خانه‌های دوم زیاد است. یکی از مصاحبه‌شوندگان چنین می‌گوید: "گردشگری روستایی به‌ویژه در شکل جدید آن، یعنی خانه‌های دوم و گردشگری روزانه در روستاهای بخش مرکزی تنکابن زیاد شده‌است، به گونه‌ای که همین الان تعداد ویلاهای ساخته‌شده در برخی از روستاها از تعداد خانه‌های ساکنین بیشتر است. در روستاهای جلیل‌آباد، سیاهگل چال، ولی‌آباد، جل‌آخوند محله، کراتچال، پلطان و ... همین رشد بیش‌ازحد گردشگری و ویلاسازی، موجب تغییر کاربری اراضی، تخریب جنگل و منابع آبی شده‌است."

اتصال سکونتگاه‌ها و شهرهای بزرگ از طریق بزرگراه‌ها، افزایش دسترسی به حمل‌ونقل، بهبود زیرساخت‌های گردشگری و تخصصی‌شدن این حوزه در بخش مرکزی تنکابن، منجر به تخصص‌گرایی و شکل‌گیری اقتصاد خدماتی شده‌است که به‌نوبه خود، تغییرات عمده‌ای در ساختار و سازمان فضایی منطقه ایجاد کرده‌است.

توسعه گردشگری در بخش مرکزی تنکابن را می‌توان از منظر پارادایم شبکه‌ای و فضای رابطه‌ای به‌عنوان فرایندی پویا و چندلایه تحلیل کرد که در آن مجموعه‌ای از بازیگران متنوع و چندسطحی، شامل: ساکنان بومی، مالکان خانه‌های دوم، سرمایه‌گذاران، نهادهای دولتی و گردشگران، در تعامل مستمر با یکدیگر قرار دارند. این تعاملات، موجب شکل‌گیری سازمان فضایی پیچیده و چندمنظوره‌ای شده‌است که در آن روابط فضایی میان سکونتگاه‌های بومی و غیربومی به‌واسطه حضور گسترده خانه‌های دوم و ویلاهای ساخته‌شده توسط غیرساکنان، جریان‌های جمعیتی فصلی و فراغتی را به‌وجودآورده و ماهیت فعالیت‌وساختار فیزیکی این سکونتگاه‌ها را دگرگون ساخته‌است.

۳-۲: تسهیل در دسترسی به بازار

شبکه‌سازی تولیدی با محوریت دسترسی به بازار، یکی از عوامل کلیدی در تحول سازمان فضایی چندمرکزی تنکابن است. موقعیت جغرافیایی، زیرساخت‌های حمل‌ونقل و مزیت‌های تولیدی، پیوند مؤثری میان سکونتگاه‌های تولیدی و بازارهای مصرف (محلی، ناحیه‌ای و ملی) برقرار کرده‌است. یکی از مشارکت‌کنندگان می‌گوید: «امروز کیفیت جاده‌ها خیلی بهتر شده ... محصولات خودشون رو کمتر به واسطه‌ها بدن و بیرن میدان بار تهران، کرج و تنکابن». منطقه در تولید مرکبات، گل و گیاه زینتی (نظرآباد، لزرین، ولی‌آباد، عماریه) و کیوی به خوشه‌های تخصصی تبدیل شده‌است. سرمایه‌گذاری در سردخانه‌ها، سورتینگ، بسته‌بندی و کارخانه آب‌میوه‌گیری، زنجیره تولید را تخصصی کرده و محصولات به شهرهای بزرگ و خارج از کشور صادر می‌شود. یکی از مشارکت‌کنندگان اظهار می‌دارد: «مزیت نسبی منطقه به‌همراه دسترسی به بازارها، موجب خوشه‌بندی فعالیت شده‌است».

براساس مکانیزم تجمع و پراکندگی، گسترش مسیرهای ارتباطی و افزایش توان جابه‌جایی، زمینه‌ساز تمرکز فعالیت‌های تولیدی در نقاط مستعد شده و پیوندهای اقتصادی افقی میان سکونتگاه‌ها را تقویت کرده‌است. با این‌حال، رقابت بر سر منابع طبیعی و فشار بر زیرساخت‌های محلی، زمینه‌ساز تضادهایی میان شیوه‌های سنتی و نوین تولید نیز بوده‌است.

۳-۲: ناپایداری سرزمین

دگرگونی‌های محیط‌زیستی و تغییر در توازن اکولوژیک پیرامون سکونتگاه‌های بخش مرکزی تنکابن، موجب کاهش ظرفیت‌های محیطی شده‌است. در سال‌های اخیر، این منطقه تحت تأثیر گسترش گردشگری (به‌ویژه ساخت خانه‌های دوم)، مهاجرت و جریان‌های جمعیتی درون و برون منظومه‌ای قرار گرفته‌است. یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «بیشترین توسعه گردشگری از جنس ساخت ویلا و خانه مسافر است ... قیمت زمین‌ها چند برابر شده». مشارکت‌کننده دیگری اظهار می‌دارد: «افرادی که به‌عنوان گردشگر مالک هستند، اغلب بازنشسته یا سالخوردگان را تشکیل می‌دهند». همچنین: «توسعه گردشگری بدون برنامه موجب تخریب و فرسودگی مناطق جنگلی، آلودگی آب رودها و دریا و انباشت زباله شده‌است».

این وضعیت، سازمان فضایی منطقه را در معرض دو نوع پیامد قرار داده‌است:

الف) تهدید ساختاری: افزایش فشار بر مراکز فرعی (سکونتگاه‌های کوهستانی و ساحلی)، اختلال در تعادل عملکردی و تضعیف پیوندهای ارگانیک میان مراکز و پیرامون.

ب) تحول ساختاری: ایجاد مراکز جدید با کارکرد گردشگری و افزایش سرمایه‌گذاری و زیرساخت‌ها که در صورت ادغام صحیح در شبکه فضایی، می‌توانند به پویایی منطقه کمک کنند.

تحول ساختاری در بستر ناپایداری سرزمینی، فرایندی چندوجهی است که در آن روابط انسانی، جریان‌های فضایی و سازمان فضایی محلی هم‌زمان بازتعریف می‌شوند. افزایش ساخت‌وسازهای گردشگری، شبکه‌ای از بازیگران (مالکان ویلا، جامعه بومی، مسئولین، گردشگران) با منافع متفاوت شکل داده که فشار بر منابع طبیعی را افزایش داده‌است. تغییر کاربری زمین‌ها و تخریب محیط‌زیست نشان‌دهنده گسست در پیوندهای رابطه‌ای میان سکونتگاه‌های بومی، فضای طبیعی و فضاهای گردشگری است؛ با این‌حال، در چارچوب پارادایم شبکه‌ای، ناپایداری سرزمین نه فقط تهدید، بلکه فرصتی برای بازتعریف روابط فضایی و طراحی شبکه‌ای از همکاری‌ها میان ذی‌نفعان است تا توسعه پایدار گردشگری و حفاظت از محیط را هم‌زمان تضمین کند.

۴-۲: الگوی فضایی متمرکز در خدمات

بررسی نظام سکونتگاهی منظومهٔ تنکابن برمبنای جریان خدمات نشان می‌دهد که سلسله‌مراتب خدماتی به طرز چشمگیری منظم است. شهر تنکابن به‌عنوان مرکز ناحیه‌ای، بیشترین خدمات را به جمعیت ساکن و حوزهٔ نفوذ خود ارائه می‌دهد. در سطح بعد، مراکز دهستان‌ها (دارای دبیرستان، تعمیرگاه، درمانگاه) و سپس روستاهای مرکزی (با خدماتی مانند خانهٔ بهداشت و مدرسهٔ راهنمایی) قرار دارند. پایین‌ترین سطح، مکان‌های غیرمرکزی هستند که فقط خدمات ضروری ارائه می‌دهند. یکی از مشارکت‌کنندگان در خصوص مقولهٔ تمرکزگرایی در خدمات اظهار داشته‌است:

"در جریان خدمات، نوعی تمرکز به‌جای هم‌افزایی شبکه‌ای وجود دارد. البته به سیستم برنامه‌ریزی و توزیع خدمات‌رسانی سلسله‌مراتبی برمیگرده - به نظر همه نوع خدمات نمی‌توان در همهٔ سکونتگاه‌ها ایجاد کرد - ولی باعث شده‌است مزیت نسبی این سکونتگاه‌ها افزایش پیدا کند. در دسترسی به خدمات، نوعی روابط عمودی همچنان وجود دارد و به عقیدهٔ من ماهیت خدمات این‌گونه است و می‌توان آن‌ها را با سایر جریانات تلفیق کرد".

مدل‌ها و شاخص‌ها، واقعیت‌های موجود در شکل‌گیری سازمان فضایی را به‌درستی نشان نمی‌دهد. در این مدل‌ها فرض بر آن است که وجود خدمات در سکونتگاه‌های روستایی منجر به جلب جریان از سایر سکونتگاه‌های دارای کمتر خدمات یا فاقد خدمات می‌گردد؛ این فرض تنها بخشی از جریانات و شکل‌گیری سازمان فضایی بخش مرکزی تنکابن را توجیه می‌کند. در همین ارتباط یکی از مشارکت‌کنندگان اظهار داشته‌است:

"به نظر من، یکی از عواملی که در یکپارچگی - عملکردی سکونتگاه‌های محدودهٔ مورد مطالعه مؤثر بوده‌است، انتخاب درست مکان‌های مرکزی و سطح‌بندی این سکونتگاه‌ها در نظام برنامه‌ریزی بوده که به‌خوبی توانسته‌اند به حوزهٔ نفوذ خود خدمات ارا نه‌نمایند. روستاهایی نظیر: سلیمان‌آباد، ولی‌آباد، لزرین، عماریه، شیرود، - گسترش دسترسی به خدمات، زیرساخت‌ها و توزیع جغرافیایی منجر به بالابردن تعاملات و ارتباطات این سکونتگاه‌ها با حوزهٔ نفوذشان شده و به‌عنوان حلقهٔ واسطه بین سطوح بالا و سطوح پایین عمل کرده‌اند".

تمرکز خدمات در شهر تنکابن و برخی روستاهای مرکزی، نمونه‌ای از تجمع عملکردی است که در چارچوب سلسله‌مراتب خدماتی و برنامه‌ریزی رسمی شکل گرفته‌است. این تجمع، مزیت‌های نسبی سکونتگاه‌های مرکزی را تقویت کرده و جریان‌های جمعیتی و کالایی را به‌سوی آن‌ها هدایت کرده‌است. در مقابل، پراکندگی نسبی خدمات در سکونتگاه‌های غیرمرکزی، به‌ویژه در روستاهای پیرامونی، موجب شکل‌گیری الگوهای دسترسی غیرمتوازن شده - است.

۵-۲: ناکارآمدی تقسیمات سیاسی

تقسیمات سیاسی فعلی، یکی از چالش‌های اصلی نظام مدیریت فضایی ایران است. سیطرهٔ پارادایم برنامه‌ریزی متمرکز، بخشی و از بالا به پایین، موجب تمرکزگرایی اداری، سیاسی و خدماتی شده‌است. در نتیجه، طرح‌های منطقه‌ای و ناحیه‌ای که ماهیت میان‌بخشی و فضایی دارند، اثربخشی لازم را ندارند. یکی از مشارکت‌کنندگان می‌گوید:

"وقتی نظام برنامه‌ریزی ما بخشی‌نگر است، وقتی کلیهٔ طرح‌های ناحیه و منطقه‌ای ما در قالب نظام بخشی و در چارچوب تقسیمات سیاسی صورت می‌پذیرد. نباید انتظار داشته باشیم که تغییرات و تحولات که در سطوح منطقه‌ای با توجه به الزامات و شرایط هر منطقه اتفاق می‌افتد در خروجی طرح‌ها و برنامه‌های ما دیده شود و یا اجرایی گردد".

عدم هماهنگی میان طرح‌ها و برنامه‌های توسعه فضایی با تقسیمات سیاسی، منجر به عدم کارایی این طرح‌ها و برنامه‌ها می‌گردد. از سوی دیگر، برخی از نواحی که به دلیل مزیت‌ها و قابلیت‌های طبیعی و انسانی در چارچوب تقسیمات سیاسی بازتعریف نمی‌شوند، در عمل مانع کارآمدی و مدیریت فضایی مناطق می‌شوند. یکی از مشارکت-کنندگان اظهار می‌کند:

"تقسیمات کشوری قالب معناداری برای مناطق عملکردی نیستند. در واقع نظام تقسیمات کشوری می‌بایست مبتنی بر شهر و منطقه و یکپارچگی شهر-روستا باشد و کلیه طرح‌ها و برنامه‌ها در سطوح ناحیه‌ای و منطقه‌ای تهیه گردد و اجرا شود باید مبتنی بر مناطق عملکردی باشد".

بخش مرکزی تنکابن به دلیل مزیت جغرافیایی، مجاورت فضایی، توسعه و تجهیز شبکه حمل‌ونقل، توسعه گردشگری، جریان مردم از بیرون بخش، عملاً قلمرو عملکردی آن منطبق با قلمرو دستگاه‌های اجرایی و در چارچوب تقسیمات سیاسی نمی‌باشد و این عدم انطباق موجب عدم یکپارچگی مدیریتی و تمرکز در توزیع منابع دولتی به برخی سکونتگاه‌ها شده است. یکی از افراد مورد مصاحبه عنوان می‌کند:

"به نظر یکی از موانعی که منجر به عدم تحقق هم‌افزایی در منطقه مورد مطالعه می‌گردد، ظرفیت نهادی مناسب برای شکل‌گیری سازمان فضایی یکپارچه و هویت انسجام‌بخش وجود ندارد. باید از منظر ظرفیت سازمانی نه تنها به منطقه بلکه در سراسر استان چارچوب سازمانی و نقش مشخص بازیگران در آن تعریف شود که در حال حاضر، وضعیت مبهم و نامشخص می‌باشد و همچنان برنامه‌ریزی بر اساس همان تقسیمات سیاسی گذشته انجام می‌گیرد و نیازمند تغییرات ساختاری-حقوقی براساس تغییرات نوین می‌باشیم".

تقسیمات سیاسی موجود، با تأکید بر ساختارهای متمرکز و سلسله‌مراتبی، همچنان موجب تجمع منابع و خدمات در مراکز رسمی و تثبیت شده می‌شوند؛ این در حالی است که در منظومه تنکابن، سکونتگاه‌هایی با مزیت‌های عملکردی و جغرافیایی در حال جذب جریان‌های جدید و ایفای نقش‌های مرکزی هستند.

۲-۶: گسترش دسترسی به فناوری اطلاعات

وضعیت دسترسی به فناوری اطلاعات (فاوا) در منظومه بخش مرکزی تنکابن نشان می‌دهد همه سکونتگاه‌های منظومه به تلویزیون، رادیو و تلفن ثابت و همراه دسترسی دارند. از طرفی همه سکونتگاه‌های منظومه بخش مرکزی به اینترنت دسترسی دارند. اغلب سکونتگاه‌های دشتی-ساحلی دسترسی اینترنت با سرعت بالا ثابت و سرعت بالای بی‌سیم دسترسی دارند؛ ولی برخی سکونتگاه‌های کوهستانی به اینترنت سرعت پایین دسترسی دارند. افزون بر این، وضعیت روستاهای محدوده مورد مطالعه به لحاظ دسترسی به خدمات زیرساختی فاوا نشان می‌دهد تعداد ۷ دفتر پست در روستاها و تعداد ۱۶ دفتر فاوا در سطح روستاهای منظومه وجود دارد.

وضعیت نحوه استفاده از فاوا در منظومه بخش مرکزی تنکابن نشان می‌دهد، استفاده از رایانه شخصی و لپ‌تاپ و تبلت مرسوم شده است. از سوی دیگر، استفاده از اینترنت برحسب محل دسترسی، متنوع می‌باشد. محل سکونت، دفاتر فاوا، محل کار، کافی‌نت و منزل را دربرمی‌گیرد.

به‌طور عمده، دو نوع فناوری در منظومه بخش مرکزی تنکابن قابل رؤیت است: الف) فناوری که در تولید و صنعت استفاده می‌گردد. ب) فناوری ارتباطی-اینترنت و فضای مجازی.

از نظر برخورداری فناوری در منظومه بخش مرکزی تنکابن در حوزه تولید و صنعت، سردخانه‌ها و سووتینگ‌ها، گاوداری صنعتی، فرآوری مرکبات، کارخانجات شالی‌کوبی، مرغداری‌ها و ... از فناوری به‌روز استفاده می‌کنند. از سوی

دیگر، فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در منظومهٔ تنکابن، نقش بسزایی در خرید و فروش ملک، بازاریابی و معرفی و تبلیغات در خصوص کسب‌وکارها دارند. در همین ارتباط، یکی از افراد مورد مصاحبه می‌گوید:

"دسترسی به فناوری اطلاعات و ارتباطات و بهره‌گیری از ابزار و تجهیزات مدرن در حوزهٔ کشاورزی و افزایش بهره‌وری آن، در جریان‌های جمعیتی، نیروی کار و سرمایه، مؤثر هستند."

یکی از مصاحبه‌شوندگان خاطرنشان می‌سازد:

"نسل جوان روزبه‌روز از اینترنت و فضای مجازی استفاده می‌کنند. همچنین در خیلی از خانواده‌ها، جوانان تحصیلکرده هستند. از سوی دیگر، رشد فضای مجازی و دسترسی به تلفن همراه و اینترنت، منجر به تأثیرگذاری این نسل بر روی خانواده‌ها در خصوص کسب شیوه‌های درآمد، تولید، فروش و بازاریابی و کسب اطلاعات در زمینه‌های مختلف از طریق جست‌وجو در اینترنت در خانواده‌ها و فعالین اقتصادی شده‌است."

۷-۲: توسعهٔ نوآوری و دانش

بخش مرکزی تنکابن، به لحاظ مزیت‌های جغرافیایی (جمعیت زیاد، جمعیت باسواد و متخصص، افزایش اشتغال بخش صنعتی و خدماتی و مجاورت با مراکز جمعیتی)، گسترش زیرساخت‌های فناوری (دسترسی به اینترنت، موبایل، تقویت اینترنت پرسرعت، فراگیری رایانهٔ شخصی)، شبکهٔ دسترسی به جاده‌ها، بزرگراه‌ها، افزایش افراد دارای مدارک آموزش عالی در رشد و توسعهٔ کسب‌وکارها و افزایش کارگاه‌های تولیدی-صنعتی، موجب شکل‌گیری اقتصاد متنوع، توسعهٔ فعالیت‌های صنعتی و خدماتی و شکل‌گیری شبکه‌ای از کارآفرینان بخش خصوصی، در محدودهٔ مورد مطالعه شده‌است. در همین راستا، یکی از مصاحبه‌کنندگان می‌گوید:

"عامل مهم دیگر که در تحولات منطقه مؤثر است، نقش سواد و افزایش دانش آکادمیک و دانش فضای مجازی است. دانش آکادمیک، موجب گذار از سوادآموزی سنتی در نسل‌های جدید شده‌است و از فضای مجای و دنیای دیجیتال بیشتر استفاده می‌کنند. سواد امروز فقط خواندن و نوشتن نیست. سواد تکنولوژی، سواد شهروندی و سواد در کسب‌وکارها نوعی از سواد هستند که نسل امروزی و جوانان منطقه در راستای راه‌اندازی کسب‌وکار، اطلاعات فروش، بازاریابی محصولات، افزایش دانش و آگاهی در خصوص بکارگیری فناوری‌ها در خصوص مسائل کاری و غیرکاری از نسل قبلی خود بیشتر بهره می‌برند."

در پارادایم‌های نظام نوآور منطقه‌ای، بر اهمیت نزدیکی جغرافیایی برای انتقال دانش و یادگیری تأکید می‌شود. در واقع، تعامل دوسویه با کوتاه‌تربودن فاصله، ارزان‌تر و هموارتر می‌شود. این پارادایم تأکید دارد که انتقال دانش، نوآوری و یادگیری جمعیتی زمانی تسهیل می‌شود که فاصله‌های جغرافیایی کاهش یافته و شبکه‌های فعال ارتباطی و همکاری میان بازیگران منطقه‌ای شکل گیرد (Storper & Venables, ۲۰۰۴). در این چارچوب، توسعهٔ دانش و نوآوری در بخش مرکزی تنکابن، زمینه‌ساز ایجاد پیوندهای فضایی و نهادی چندمرکزی شده‌است که موجب افزایش هم‌افزایی و تقویت اقتصاد منطقه می‌شود. یکی از مشارکت‌کنندگان می‌گوید:

"مجموعه‌ای از شرایط طبیعی (اقلیم مناسب، خاک حاصلخیز، بارندگی کافی)، نیروی انسانی باسواد و مهار جمعیت زیاد، دسترسی به بازارهای مصرف، تنوع محصولات کشاورزی، گسترش گردشگری و خدمات مربوط به آن، دسترسی به جاده‌ها و شبکهٔ حمل‌ونقل موجب شکل‌گیری شهرک‌های صنعتی مرتبط با فعالیت‌های ناحیه، کارگاه‌های تولیدی وابسته به ساخت‌وساز و فعالیت‌های کشاورزی شده‌است."

از سوی دیگر، به دلیل تحوّل در زنجیرهٔ ارزش (تولید، پشتیبانی و فروش و ...) محصولات منظومه (مرکبات، چای،

گل و گیاه و کیوی) از تولید تا فرآوری، موجب ارزش افزوده بیشتر محصولات شده است؛ به عنوان نمونه، محصول چای از مرحله تولید، فرآوری و پشتیبانی در منظومه انجام می گیرد. یکی از مشارکت کنندگان می گوید:

"در چند سال اخیر، ارزش محصولات کشاورزی منطقه افزایش پیدا کرده است. در گذشته، تغییر نهال و جایگزین کردن آن کمتر انجام می شد ولی امروزه، به واسطه دانش و آگاهی تولیدکنندگان، جایگزین بهتر انجام می شود. در همین چند سال اخیر، چندین واحد سورتینگ و بسته بندی محصولات باغی (مرکبات و کیوی) احداث شده است؛ کارخانه های کوچک سبده سازی تأسیس شد که قبلاً بیرون از منطقه تهیه می کردیم. چندین سردخانه و تعاونی باغدارن شکل گرفته است."

۳- شرایط علی اثرگذار بر سازمان فضایی چندمرکزی

۳-۱: توسعه و تجهیز شبکه حمل و نقل

براساس بررسی های انجام شده، بخش مرکزی منظومه تنکابن به لحاظ شبکه ارتباطی و دسترسی پذیری، به ۳ پهنه قابل تقسیم است. پهنه شمالی که با عبور شرقی-غربی استان با کارکرد منطقه ای و ملی دارای دسترسی پذیری بالا است. پهنه مرکزی که از لحاظ دسترسی پذیری نسبت به پهنه شمالی ضعیف تر ولی دارای شبکه دسترسی به هم-پیوسته و تودرتو می باشد. پهنه جنوبی که عمدتاً روستاهای کم جمعیت و فصلی در آن قرار دارند و به دلیل شرایط توپوگرافیک دارای دسترسی پذیری نسبتاً نامطلوب می باشد. در همین ارتباط، یکی از مشارکت کنندگان خاطرنشان می سازد:

"در محدوده شما زیرساخت چه به لحاظ ساختاری و چه از نظر عملکردی نسبت به سایر استان ها دارای کیفیت بهتری می باشد. وجه عملکردی در سازمان فضایی مؤثر است؛ مثلاً اتوبان بخش مرکزی تنکابن که دارای عملکرد منطقه ای و اتصال دهنده سکونتگاه های پیرامونی (تهران، رشت، کرج) می باشد، خود موجب افزایش انگیزه فعالین اقتصادی و جذب سرمایه گذاری بخش خصوصی می گردد". یکی از مشارکت کنندگان اظهار می دارد:

"از سوی دیگر، در بخش مورد مطالعه تمامی مراکز سکونتگاهی از راه های آسفالتی فرعی برخوردار هستند (سکونتگاه های روستایی) ورود و خروج کالا و مسافر در بخش مرکزی تنکابن دارای راه مناسب می باشد. به لحاظ کمی، راه دسترسی به تمامی مراکز سکونتگاهی وجود دارد؛ ولی برخی از راه ها به ویژه سکونتگاه کوهستانی (بیشتر فصلی هستند) دارای کیفیت و عملکرد مناسب نیست."

توسعه و تجهیز شبکه حمل و نقل به عنوان یک عامل دوسویه و مؤثر بر سایر مؤلفه ها (جریان مردم از بیرون، توسعه نوآوری و دانش، توسعه گردشگری، مجاورت فضایی) منجر به تحولات ساختار فضایی منظومه در سطوح محلی و منطقه ای شده است. یکی از مشارکت کنندگان می گوید:

"شبکه ارتباطی مناسب بین مراکز روستایی و نقاط شهری پیرامونی، فاصله کم سکونتگاه های با میادین تره بار تنکابن، گیلان و تهران و کرج در زمینه محصولات زراعی و باغی منجر به نوعی پیوندهای بازاری شده است که همین مجاورت فضایی، فاصله کوتاه و زیرساخت های ارتباطی، در شکل گیری شبکه و جریانات مؤثر بوده است."

توسعه و گسترش شبکه جاده ای و افزایش وسایل حمل و نقل در منظومه، اتصال مراکز تولید و مصرف را امکان پذیر نموده است. برخی سکونتگاه های روستایی محدوده مورد مطالعه که در عرصه های جنگلی قرار دارند، از انزوا خارج شده اند. (روستاهای بالابند، آهکچال، کراتچال، پلطان، جل چلاسر)

در همین راستا یکی از مصاحبه کنندگان اظهار می کند:

"یکی از شاخص‌های بسیار مؤثر در درونی‌شدن توسعه و تجهیز اقتصادهای محلی که در راهبرد شبکه منطقه‌ای نیز مورد تأکید است، وجود شبکه حمل‌ونقل بین مراکز در محدوده‌های محلی و یا به عبارت دیگر ارتباط افقی بین مراکز هم‌سطح و نیز مراکز فرعی می‌باشد. موقعیت جغرافیایی شهرستان تنکابن، فاصله آن از پایتخت، شهر رشت و استان گیلان و البرز باعث شده‌است شبکه داخلی و یا ارتباطات افقی نسبتاً مناسبی بین مراکز جمعیتی عمدتاً در جهت عرضه و تقاضای کالاهای کشاورزی، خدماتی و صنعتی شکل گیرد."

در چارچوب دیدگاه فضای شبکه‌ای، تغییرات در زیرساخت‌ها می‌تواند توزیع قدرت، نقش نهادها و سلسله‌مراتب فضایی را تحت تأثیر قرار دهد. بر همین اساس، گسترش شبکه حمل‌ونقل در بخش مرکزی منظومه تنکابن، موجب تغییر در سلسله‌مراتب فضایی شده و نقش مراکز متوسط و فرعی را تقویت کرده‌است؛ این تحول به نوبه خود موجب توزیع مجدد قدرت و منابع مدیریتی در ساختار فضایی منطقه شده‌است.

۳-۲: سرمایه‌داری مستغلات^۱

به صورت ساده، سرمایه‌داری مستغلات عبارت است از بخشی از سرمایه‌داری که به تولید و توزیع زمین و ساختمان می‌پردازد تا زمانی که ارزش مصرفی (مسکن و ساختمان سایر بخش‌ها) تولید کند و از این طریق به ایجاد ارزش-افزوده کمک نماید و در خدمت گردش سرمایه مولد قرار گیرد؛ اما زمانی که به جای ارزش مصرفی مورد نیاز جامعه، به سوداگری پرداخته و با انگیزه سودجویی فقط به تولید ارزش دارایی بپردازد، سرمایه‌داری غیرمولد محسوب می‌شود که نقدینگی سایر بخش‌ها را مکیده و کژکارکرد می‌شود. چنین گردش نامولدی، سرمایه‌داری مستغلات را در اقتصاد مسلط ساخته و به بروز تضادهای طبقاتی می‌انجامد. بورژوازی مستغلات، سرمایه‌دارانی هستند که به سوداگری در بخش زمین و مسکن می‌پردازند (افراخته و دیگران، ۱۳۹۹، ۶۳۰). در این خصوص یکی از مصاحبه-کننده‌ها می‌گوید:

"زمین کالا نیست که عرضه و تقاضا ارزش آن را تعیین کند؛ ولی وقتی ارزش زمین بر مبنای جریان عرضه و تقاضا تعیین می‌شود، تبدیل به کالا می‌گردد. سیب‌زمینی یک قیمت دارد، زمین هم قیمت دیگر. به عبارتی زمین ارزش تولیدی خود را از دست می‌دهد، بورس‌بازی زمین، رشد قارچ‌گونه مشاورین املاک، دلالتان زمین، زدوبند در بخش اجرایی دستگاه‌ها برای تغییر کاربری زمین و در نهایت منجر به تغییر الگوی سکونت و فعالیت در منطقه می‌شود و سازمان فضایی را تحت تأثیر قرار می‌دهد."

شکل‌گیری سرمایه‌داری مستغلات و یا به عبارتی کالایی‌شدن فضای بخش مرکزی تنکابن را می‌توان متأثر از عوامل درونی و بیرونی دانست. عوامل درونی تحت تأثیر عوامل محلی نظیر؛ مزیت‌های جغرافیایی، توسعه گردشگری، جریان جمعیت در درون سکونتگاه‌ها و گسترش و توسعه شبکه حمل‌ونقل قرار دارد؛ اما عوامل بیرونی تحت تأثیر ناپایداری سکونتگاه‌های پیرامونی (شهرها و کلان‌شهرهای تهران، کرج، اصفهان، اهواز، یزد) قابل بررسی می‌باشد. مهمترین جریان‌های فضایی که روی مقوله سرمایه‌داری مستغلات تأثیر گذاشته‌است، جریان جمعیت و جریان سرمایه است. مشارکت‌کننده‌ای می‌گوید:

۱ - سرمایه‌داری مستغلات عامل اقتصادی مهمی است که بر سازمان فضایی تأثیر می‌گذارد؛ اما سازمان فضایی چندمرکزی محصول ترکیب عوامل متعددی مانند: سیاست‌گذاری، عوامل جغرافیایی، شبکه حمل‌ونقل، جمعیت و سرمایه‌گذاری است. رابطه بین سرمایه‌داری مستغلات و سازمان فضایی چندمرکزی، یک رابطه علت-معلولی مستقیم نیست، بلکه رابطه‌ای ساختاری و سیستمی است؛ سرمایه‌داری مستغلات بخشی از نیروهای مؤثر بر سازمان فضایی است که آن را شکل می‌دهد و بازتولید می‌کند. در برخی موارد، سرمایه‌داری مستغلات می‌تواند موجب شکل‌گیری و تقویت چندمرکزی شود، اما در عین حال ممکن است نابرابری فضایی و تمرکز ناعادلانه منابع را نیز تشدید کند.

"وقتی پول و سرمایه بیشتر به جای این که بره تو ساختن چیزهای واقعی مثل خونه‌های خوب و خدمات، میره تو خرید و فروش زمین و خونه‌ها برای سود بیشتر و فقط بازی با قیمت‌ها. این بازی با زمین باعث می‌شه، چندتا مرکز مختلف شکل بگیره. مثلاً یه جاهایی که قبلاً خیلی کوچیک بودن یا دور از مرکز بودن، چون زمینشون ارزون‌تر بوده و می‌شد با سرمایه‌گذاری سود کرد، سرمایه‌دارها اونجاها رو توسعه می‌دن، خونه می‌سازن، امکانات میارن و کم‌کم اون مناطق تبدیل می‌شن به مرکزهای جدید. اینجوری به جای این که همه جمعیت و فعالیت‌ها تو یه جا باشه، چند تا مرکز مختلف به وجود میاد."

نوع دیگری از جریان جمعیت، جریان جمعیتی است که از شهرهای پیرامونی (تهران و کرج، اصفهان، یزد و ...) به - دلایل ناپایداری محیطی در مبدأ، افزایش مسائل زیست‌محیطی، رشد و گسترش طبقه متوسط و به تبع آن گسترش استفاده از اتومبیل‌های شخص، این فرصت را برای افراد و خانوارهای ساکن شهرهای مذکور به‌ویژه تهران و کرج ایجاد کرده‌است تا به گردشگری روی آورند. در همین ارتباط یکی از مصاحبه‌کننده‌ها بیان می‌دارد:

"به عقیده من گردشگری در تحول سازمان فضایی محدوده نقش پیشران را ایفا می‌کند که حتی موجب ایجاد نقش‌های متفاوت برای سکونتگاه‌های روستایی شده‌است که در گذشته صرفاً دامدار یا کشاورز بوده‌اند. گردشگری منجر به پدیده گردشگر مالک شده ... چه اتفاقی افتاده‌است؟ حجم سرمایه‌گذاری زیرساختی، ارتباطی و خدماتی در منطقه افزایش پیدا کرده‌است. افزایش درآمد مردم منجر به شکل‌گیری سفر و تفریح در سبد خانوار ایرانی شده - است. از سوی دیگر، به دلیل عدم تعادل در بخش‌های محیطی، اقتصادی در استان‌های دیگر منجر به گسترش و مهاجرت این نوع گردشگران در منطقه شده‌است. همچنین افرادی که به عنوان گردشگر مالک هستند، در آینده منجر به اثرات اجتماعی و فرهنگی در ساختار جمعیتی منطقه می‌شود. همچنین متأثر از این پیشران، مسکن، نوع معماری، مراودات افراد، فعالیت‌های اقتصادی و نیروی کار، به نوعی تغییر کرده‌است."

سرمایه‌داری مستغلات به عنوان یکی از نیروهای محرک در تحول سازمان فضایی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری سازمان فضایی چندمرکزی محدوده مورد مطالعه ایفا می‌کند. این نظام اقتصادی با هدف دستیابی به سود حداکثری، سرمایه را به صورت هدفمند در مناطقی متمرکز می‌سازد که از نظر دسترسی، زیرساخت و ارزش زمین دارای مزیت نسبی هستند. در این میان، توزیع نابرابر سرمایه و زمین، منجر به شکل‌گیری شبکه‌ای از مراکز با نقش‌ها و قدرت‌های متفاوت می‌شود که هر یک در تعامل با دیگری، بخشی از سازمان فضایی محدوده مورد مطالعه را تشکیل می‌دهند. در نتیجه، سرمایه‌داری مستغلات نه تنها در تولید فضا، بلکه در بازآرایی روابط فضایی و توزیع منابع و فرصت‌ها در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای تأثیرگذار است.

۳-۳: تعدیل در تمرکزگرایی

تمرکززدایی در محدوده مورد مطالعه، از منظر تمرکززدایی فضایی قابل بررسی می‌باشد. با توجه به تحولات فضا ساز در دو دهه اخیر (گسترش حمل و نقل، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و دولتی، شکل‌گیری گردشگری و خانه‌های دوم و ...) و بسترهای محیطی، موجب شکل‌گیری سکونتگاه‌های قانونی در ناحیه مورد مطالعه شده‌است؛ به عبارتی به نوعی تمرکز در این سکونتگاه‌ها رخ داده‌است (سلیمان‌آباد، لزرین، عماریه، کشکو، جل آخوند محله، ولی‌آباد، لشتو و) - تمرکز از نوع دسترسی به امکانات و خدمات، پشتیبانی از محصولات کشاورزی و گردشگری - حاصل آن شکل‌گیری پیوند چندجانبه با سکونتگاه‌های درون ناحیه و بیرون ناحیه شده‌است. در واقع به نوعی زیرمراکز فعالیت و جمعیتی ناحیه مورد مطالعه را تشکیل می‌دهند. یکی از مشارکت‌کنندگان در تحقیق می‌گوید:

"ببین، وقتی از تمرکزگرایی فاصله می‌گیریم، یعنی دیگه همه‌چیز حول یه مرکز بزرگ نمی‌چرخه. این خودش یه تحول اساسی توی نحوه شکل‌گیری و ارتباط سکونتگاه‌هاست. دیگه اون مدل قدیمی که یه شهر بزرگ همه خدمات رو می‌داد و بقیه جاها فقط مصرف‌کننده بودن، کم‌کم داره کنار می‌ره. وقتی تمرکز کم می‌شه، سکونتگاه‌های کوچیک و متوسط فرصت پیدا می‌کنن که خودشون یه نقشی ایفا کنن. مثلاً یه روستا ممکنه تبدیل بشه به قطب گردشگری، یا یه شهرک صنعتی کوچیک بشه مرکز تولید منطقه. این باعث می‌شه که سازمان فضایی منطقه متنوع‌تر و متعادل‌تر بشه". یکی از مصاحبه‌کننده‌ها در این باره می‌گوید:

"الان وضعیت سازمان فضایی منطقه جوریه که مثلاً بیست‌سال پیش می‌تونستیم با تئوری‌های قدیمی مثل مکان مرکزی یا قطب رشد، همه‌چی رو تحلیل و برنامه‌ریزی کنیم، ولی امروز به‌خاطر شرایط خاصی که منطقه داره، باید سکونتگاه‌هارو با توجه به نقش‌های متفاوتی که دارن ببینیم و روابطی که بینشون شکل گرفته رو بیشتر تقویت کنیم، طوری که این پیوندها دوسویه و مکمل باشه. به‌طور قطع به برنامه‌ریزی نیاز داریم؛ برنامه‌ریزی فضایی‌ای که جریان‌های مکمل و ارتباطات دوسویه رو تقویت کنه و براساس نقشی که هر سکونتگاه در اقتصاد منطقه‌ای و کلان داره، طراحی بشه. به نظر من، روندی که الان در توسعه سازمان فضایی منطقه داره اتفاق می‌افته، یه جور گذار تاریخی است." مشارکت‌کننده دیگری می‌گوید:

"برنامه‌ریزی فضایی باید طوری طراحی بشه که هماهنگی بین این سکونتگاه‌ها را بیشتر کنه تا بتونن به یه ساختار چندمرکزی برسن. الان در منطقه مورد مطالعه، این رفتار شبکه‌ای بدون هیچ برنامه‌ریزی و هماهنگی سازمانی داره اتفاق می‌افته؛ یعنی بازیگرهایی مثل روستاها، شهرها، سازمان‌ها و ... باید بتونن و بخوان که رفتار شبکه‌ای‌شون رو براساس یه برنامه منظم تنظیم کنن."

در چارچوب نگاه شبکه‌ای و رابطه‌ای، تعدیل تمرکزگرایی فقط تضعیف مراکز بزرگ نیست، بلکه بازتعریف سازمان فضایی بر پایه روابط و جریان‌های چندلایه میان سکونتگاه‌هاست. فضا دیگر یک ظرف جغرافیایی ساده نیست، بلکه برآمده از پیوندهای اجتماعی، اقتصادی و اطلاعاتی است که سکونتگاه‌ها را به گره‌هایی در یک شبکه پویا تبدیل می‌کند. این تعدیل، گذار از ساختار سلسله‌مراتبی به شبکه‌ای را ممکن می‌سازد؛ جایی که نقش هر سکونتگاه براساس ظرفیت ارتباطی و جایگاهش در شبکه منطقه‌ای تعریف می‌شود.

۴- خط داستانی-تبیین فرایند شکل‌گیری سازمان فضایی چندمرکزی در بخش مرکزی تنکابن

سازمان فضایی چندمرکزی در بخش مرکزی تنکابن، نتیجه انباشت و تعامل چندین نیروی فضا ساز در دو دهه اخیر است. این پدیده، نه یک طرح ازپیش‌تعیین‌شده، بلکه گذار تاریخی خودانگیخته از ساختار سلسله‌مراتبی به شبکه‌ای از سکونتگاه‌هاست. تبیین زیر براساس شکل شماره (۴) نشان می‌دهد که چگونه سه دسته شرایط (زمینه‌ای، علی، مداخله‌گر) در یک زنجیره علی به‌هم‌پیوسته، این ساختار را تولید کرده‌اند.

مرحله اول: بستر اولیه (شرایط زمینه‌ای)

شکل‌گیری هر سازمان فضایی ابتدا از مزیت جغرافیایی آغاز می‌شود. در بخش مرکزی تنکابن، خاک حاصلخیز، آب کافی، تنوع اقلیمی از ساحل تا کوهستان و دسترسی به منابع طبیعی، بستری برای استقرار سکونتگاه‌ها و تخصصی‌شدن کشاورزی (مرکبات، کیوی، برنج، گل‌خانه) فراهم کرده است؛ اما این مزیت به‌تنهایی کافی نبود. عامل تکمیل‌کننده، مجاورت فضایی است: فاصله کم سکونتگاه‌ها از یکدیگر و از شهر تنکابن، امکان تعامل روزانه، جابه‌جایی آسان و شکل‌گیری روابط مکمل را ایجاد کرده است. همان‌طور که یکی از مشارکت‌کنندگان گفت:

"مجاورت فضایی، فاصله کوتاه، شبکه ارتباطی مناسب بین مراکز روستایی و نقاط شهری پیرامونی ... در شکل گیری شبکه و جریانات مؤثر بوده است". نتیجه این مرحله: ایجاد یک زمینه مستعد برای پیوندهای افقی، نه صرفاً روابط عمودی مرکز-پیرامون.

مرحله دوم: نیروهای محرک اصلی (شرایط علی)

سه نیروی علی، موتور اصلی گذار از ساختار سلسله مراتبی به چندمرکزی هستند:

۱) توسعه و تجهیز شبکه حمل و نقل

ایجاد اتوبان شرقی-غربی، آسفالت راه های روستایی و افزایش خودروهای شخصی، فاصله های زمانی را کاهش داد. این زیرساخت، دو پیامد کلیدی داشت: اول، خروج سکونتگاه های کوهستانی از انزوا (مانند کراتچال، پلطان)؛ دوم، اتصال مستقیم تولیدکنندگان به بازارهای مصرف (تهران، کرج، رشت) بدون نیاز به واسطه های شهری. یکی از مشارکت کنندگان می گوید: "امروز نسبت به چند سال قبل کیفیت جاده ها خیلی بهتر شده ... محصولات خودشان کمتر به واسطه ها بدهند و ببرند میدان بار تهران، کرج و تنکابن".

۲) تعدیل در تمرکزگرایی

این مقوله نه یک سیاست دولتی، بلکه یک واقعیت فضایی برآمده از پایین است. با رشد زیرساخت ها و جریان ها، سکونتگاه های کوچک و متوسط (ولی آباد، سلیمان آباد، لزر بن، عماریه) فرصت یافتند تا نقش های جدیدی ایفا کنند: قطب گردشگری، مرکز پشتیبانی کشاورزی، یا خوشه تخصصی تولید گل و گیاه. همان طور که یک مشارکت کننده گفت: «دیگه اون مدل قدیمی که یه شهر بزرگ همه خدمات رو می داد و بقیه جاها فقط مصرف کننده بودن، کم کم داره کنار می ره».

۳) سرمایه داری مستغلات

این نیرو به عنوان یک محرک سودجویانه اما فضا ساز عمل کرده است. جریان سرمایه از کلان شهرها (تهران، کرج، اصفهان) به دلیل ناپایداری های محیطی و افزایش طبقه متوسط، به سمت خرید زمین و ساخت ویلا در تنکابن سرازیر شد. این سرمایه نه در تولید مولد (کشاورزی، صنعت) بلکه در سوداگری زمین وارد شد. پیامد فضایی آن: تبدیل روستاهای ساحلی و کوهستانی به مراکز جدید ثانویه (خانه های دوم) بدون برنامه ریزی رسمی. یک مشارکت کننده شرح می دهد: «وقتی پول و سرمایه بیشتر به جای این که بره تو ساختن چیزهای واقعی ... میره تو خرید و فروش زمین ... این بازی با زمین باعث می شه چندتا مرکز مختلف شکل بگیره». نتیجه این مرحله: شکل گیری زیرمراکز فعالیتی و جمعیتی (مانند سلیمان آباد، ولی آباد، لزر بن) که دیگر صرفاً پیرو شهر تنکابن نیستند.

مرحله سوم: عوامل تسریع کننده و جهت دهنده (شرایط مداخله گر)

هشت عامل مداخله گر، فرایند را تشدید، تعدیل یا دچار تضاد کرده اند:

- جریان مردم از بیرون و توسعه گردشگری: ورود گردشگران فصلی و مالکان خانه های دوم، تقاضا برای مسکن، خدمات و تفریح را افزایش داد. این جریان، نقش های جدیدی به سکونتگاه ها بخشید (مثلاً روستای جلیل آباد با ویلاهای بیشتر از خانه بومیان)؛ اما در عین حال، ناپایداری سرزمینی (تخریب جنگل، آلودگی آب، انباشت زباله) ایجاد کرد که خود به یک چالش ساختاری تبدیل شده است.

- تسهیل دسترسی به بازار: خوشه‌های تخصصی تولید (گل‌و گیاه در نظرآباد، لزرین؛ کیوی در مناطق دشتی) شکل گرفتند. این خوشه‌ها، پیوندهای اقتصادی افقی میان سکونتگاه‌های هم‌سطح ایجاد کردند و وابستگی عمودی به مرکز را کاهش دادند.
 - گسترش فناوری اطلاعات و نوآوری: دسترسی به اینترنت، فضای مجازی و دانش فنی (سردخانه‌ها، سورتینگ، بسته‌بندی) باعث شد تولیدکنندگان محلی بدون واسطه بازاریابی کنند، از قیمت‌ها مطلع شوند و روش‌های نوین کشت را بیاموزند. نسل جوان تحصیل کرده، عامل انتقال این دانش شده‌است.
 - الگوی فضایی متمرکز در خدمات و ناکارآمدی تقسیمات سیاسی: این دو عامل به‌عنوان بازدارنده‌های ساختاری عمل می‌کنند. با این که جریان‌ها و پیوندهای شبکه‌ای شکل گرفته، نظام برنامه‌ریزی رسمی همچنان براساس سلسله‌مراتب متمرکز (شهر تنکابن به‌عنوان تنها مرکز خدمات برتر) و تقسیمات سیاسی خشک عمل می‌کند. این ناهماهنگی باعث می‌شود «رفتار شبکه‌ای بدون برنامه‌ریزی و انسجام سازمانی صورت گیرد» و ظرفیت نهادی برای مدیریت ساختار چندمرکزی وجود نداشته‌باشد.
- نتیجه این مرحله: فرایند چندمرکزی شدن شتاب گرفته اما ناهماهنگ پیش رفته‌است. سازمان فضایی موجود حاصل تعامل هم‌زمان دو منطق متضاد است: «منطق شبکه‌ای جریان‌ها» (که از پایین به بالا در حال شکل‌گیری است) و «منطق سلسله‌مراتبی برنامه‌ریزی» (که از بالا به پایین تحمیل می‌شود).

مکانیسم نهایی: چگونه چندمرکزی تولید می‌شود؟

مکانیسم مولد سازمان فضایی چندمرکزی در بخش مرکزی شهرستان تنکابن را می‌توان در قالب یک چرخه بازخورد مثبت تبیین نمود. این فرایند با برخورداری از مزیت جغرافیایی و مجاورت فضایی آغاز می‌گردد؛ عواملی که بستر لازم برای شکل‌گیری تعاملات روزانه و روابط مکمل را میان سکونتگاه‌ها فراهم می‌آورند. در گام بعدی، توسعه شبکه حمل‌ونقل موجب کاهش هزینه جابه‌جایی و ایجاد اتصال مستقیم میان تولید و بازار می‌شود. متعاقباً، تسهیل دسترسی به بازار همراه با گسترش فناوری اطلاعات، زمینه را برای ظهور خوشه‌های تخصصی و استقرار پیوندهای افقی میان کنشگران محلی مهیا می‌سازد. این تحولات به‌نوبه خود جریان جمعیت از بیرون و ورود سرمایه‌داری مبتنی بر مستغلات را تشدید می‌کند که نتیجه آن تبدیل برخی سکونتگاه‌های پیشین به کانون‌های جدید (از جمله خانه‌های دوم و قطب‌های گردشگری) است. بدین ترتیب، تمرکزگرایی فضایی تعدیل شده و نقش سکونتگاه‌ها از وضعیت صرفاً مصرف‌کننده به جایگاه تولیدکننده یا ارائه‌دهنده خدمات بازتعریف می‌گردد. در این میان، ناکارآمدی تقسیمات سیاسی و تمرکز خدمات در چارچوب رسمی، تنش ساختاری میان الگوی تقسیمات اداری و واقعیت فضایی برآمده از عملکرد بازیگران ایجاد می‌کند. این تنش خود به محرکی برای رشد خودجوش شبکه‌های غیررسمی مبدل می‌شود؛ زیرا کنشگران عملاً مسیر خود را از ساختار رسمی جدا ساخته و سازوکارهای جایگزین را دنبال می‌کنند. تأکید بر این نکته ضروری است که در مکانیسم یادشده، هیچ یک از عوامل به تنهایی شرط کافی برای پیدایش چندمرکزی به‌شمار نمی‌رود؛ بلکه هم‌تأثیری و بازخورد میان نیروهای طبیعی، اقتصادی، زیرساختی و اجتماعی است که ساختار چندمرکزی را به‌مثابه یک خروجی سیستمی تولید می‌کند؛ به عبارت دیگر، چندمرکزی در تنکابن حاصل یک طرح از پیش تعیین‌شده نیست، بلکه برآیند خودانگیخته تعاملات پیچیده فضایی-نهادی است

پیامدها و راهبردهای پدیدار شده

این سازمان فضایی چندمرکزی، دو دسته پیامد به همراه داشته است:

پیامدهای مثبت: افزایش تاب‌آوری منطقه (توزیع جمعیت و فعالیت)، کاهش وابستگی به یک مرکز واحد، ایجاد فرصت‌های اشتغال جدید در روستاها، و شکل‌گیری اقتصاد متنوع مبتنی بر کشاورزی تخصصی، گردشگری و خدمات.

پیامدهای منفی (چالش‌ها): ناپایداری محیطی (تخریب جنگل، آلودگی)، تضاد میان ساکنان بومی و مهاجران، فشار بر زیرساخت‌های محلی، و ناهماهنگی نهادی.

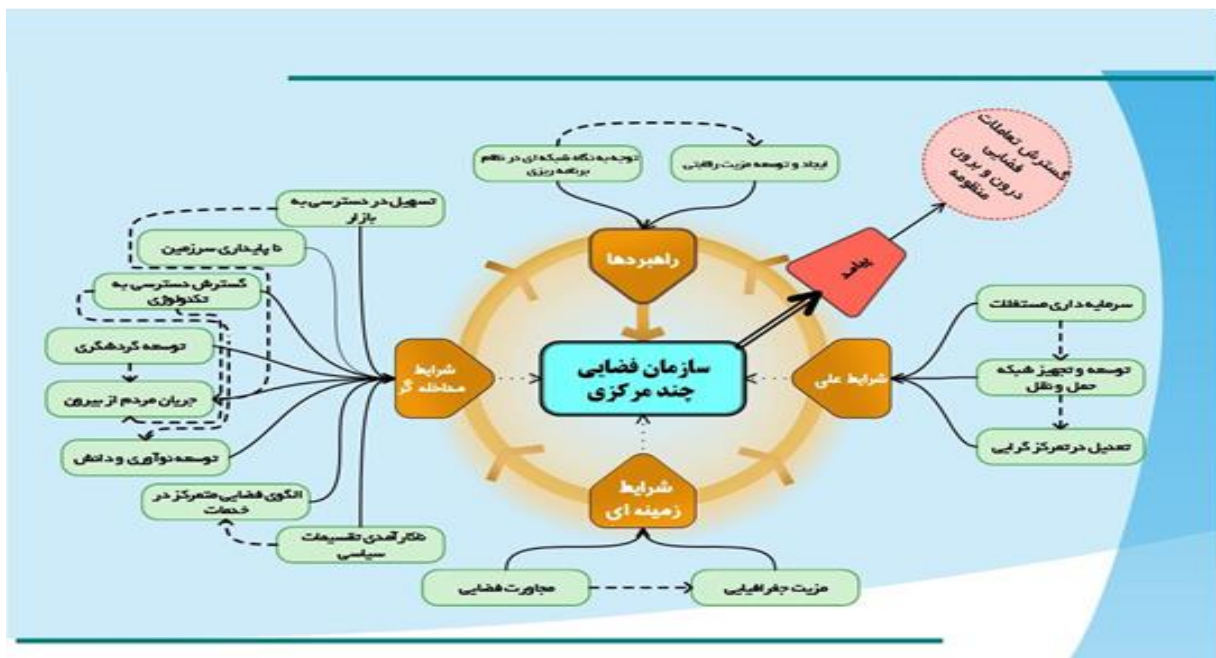
در پاسخ به این وضعیت، راهبردهای خودجوشی از سوی سکونتگاه‌ها اتخاذ شده است:

- سکونتگاه‌های مرکزی (ولی‌آباد، سلیمان‌آباد، عماریه) به سمت توسعه خدمات پشتیبانی (سردخانه، بسته‌بندی، بازارچه) رفته‌اند.

- سکونتگاه‌های کوهستانی به سمت گردشگری طبیعت‌محور و خانه‌های دوم گرایش یافته‌اند.

○ سکونتگاه‌های دشتی به سمت تخصصی‌شدن کشاورزی (گل و گیاه، کیوی) حرکت کرده‌اند؛

اما فقدان برنامه‌ریزی فضایی یکپارچه باعث شده این راهبردها خودجوش و بدون انسجام باشند. به همین دلیل، مشارکت‌کنندگان بر نیاز به «برنامه‌ریزی شبکه‌ای» تأکید می‌کنند که هماهنگی افقی (بین سکونتگاه‌های هم‌سطح) و عمودی (بین سطوح محلی، منطقه‌ای و ملی) را ممکن سازد.

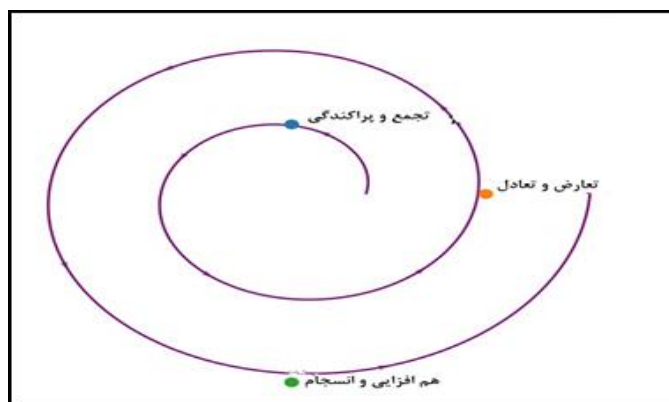
شکل ۴: مدل نهایی زمینه‌ای درک عوامل اثرگذار بر پدیده سازمان فضایی چندمرکزی

(منبع: نویسندگان: ۱۴۰۴)

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در پاسخ به این پرسش اصلی تدوین شد که چه عواملی بر سازمان‌پذیری فضایی منظومه روستایی بخش مرکزی تنکابن اثر می‌گذارند و منطق درونی روابط فضایی در حال تحول آن چگونه قابل تبیین است؟ یافته‌های حاصل از تحلیل نظام‌مند ۳۳۷ کد باز و ۱۷ مقوله محوری مستخرج از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۷ مشارکت‌کننده نشان می‌دهد که سازمان فضایی چندمرکزی در این منطقه نه یک طرح ازپیش تعیین‌شده، بلکه حاصل گذاری تاریخی و خودجوش از ساختار سلسله‌مراتبی به ساختاری شبکه‌ای است. همان‌طور که یکی از مشارکت‌کنندگان (۲-OS) بیان داشت: «مجاورت فضایی، فاصله کوتاه، شبکه ارتباطی مناسب بین مراکز روستایی و نقاط شهری پیرامونی... در شکل‌گیری شبکه و جریان‌ات مؤثر بوده است». این گذار از زنجیره علی چهارمرحله‌ای پیروی می‌کند که هر مرحله آن با مجموعه‌ای از کدهای باز مشخص قابل شناسایی است. در مرحله نخست (شرایط زمینه‌ای)، کدهایی نظیر «خاک حاصلخیز»، «دسترسی به منابع آب»، «تنوع اقلیمی»، «مجاورت فضایی» و «فاصله کم سکونتگاه‌ها» بستر اولیه تعاملات روزانه را فراهم کرده‌اند. در مرحله دوم (شرایط علی)، کدهای «کیفیت جاده»، «توبان شرقی-غربی»، «توسعه زیرساخت‌ها»، «دسترسی به اینترنت» و «فناوری اطلاعات» به‌عنوان نیروهای محرک اصلی عمل کرده‌اند. در مرحله سوم (شرایط مداخله‌گر)، کدهای «گردشگر مالک»، «خانه‌های دوم»، «تغییر کاربری اراضی»، «سرمایه‌داری مستغلات»، «جریان جمعیت از بیرون»، «اینترنت پرسرعت» و «خوشه‌های تخصصی» فرایند را تشدید یا جهت‌دهی کرده‌اند. در نهایت، در مرحله چهارم (تعدیل در تمرکزگرایی)، کدهای «نقش‌پذیری سکونتگاه‌های میانی»، «شبکه‌ای شدن»، «مرکزیت توزیع‌شده» و «سکونتگاه واسط و میانی» زمینه‌ساز نقش‌پذیری فعال سکونتگاه‌هایی چون ولی‌آباد، سلیمان‌آباد، عماریه و لزرین شده‌اند.

گذشته از زنجیره علی یادشده، سه مکانیزم بنیادین نیز در داده‌های این پژوهش شناسایی شد که به‌صورت چرخه‌ای و هم‌زمان عمل می‌کنند: «تجمع و پراکندگی»، «تعارض و تعادل» و «هم‌افزایی و همزیستی». جالب آن‌که این مکانیزم‌ها برخلاف مدل‌های پیشین که آن‌ها را به‌صورت خطی و متوالی فرض می‌کردند، در منظومه تنکابن یک-دیگر را در یک چرخه بازخورد مثبت تقویت یا تضعیف می‌کنند؛ به عبارت دیگر، سازمان فضایی در این منطقه نه یک ساختار ایستا، بلکه فرایندی دیالکتیکی و در حال بازتولید است. به گواهی داده‌ها، برای نمونه کدهای «تمرکزگرایی بر اساس خدمات» و «سلسله‌مراتب سکونتگاهی» در کنار کدهای «شبکه‌ای شدن انسان‌ها» و «شکل‌گیری هسته‌های جاذب جمعیت» نمایانگر تعامل هم‌زمان دو نیروی به ظاهر متضاد تجمع و پراکندگی هستند (شکل ۵).

شکل شماره ۵. چرخه تعامل مکانیزم‌های سازمان فضایی منظومه تنکابن

(منبع: نویسندگان؛ ۱۴۰۴)

این یافته با مفاهیم «شبکه منطقه‌ای» داگلاس (۱۹۹۸)، «نظریه جریان مرکزی» تیلور و همکاران (۲۰۱۰) و نتایج پژوهش‌های پین و شی (۲۰۲۱)، فو (۲۰۲۱) و تانگ و دو (۲۰۲۲) هم‌راستایی دارد. همچنین در سطح داخلی، با پژوهش‌های داداش‌پور (۱۳۹۰، ۱۳۹۲، ۱۳۹۸)، آفاق‌پور (۱۳۹۰) و مشفق (۱۳۹۱) قابل تطبیق است. با این حال، نوآوری اصلی پژوهش حاضر در تبیین همین چرخه‌ای بودن تعامل میان سه مکانیزم یادشده است (زایش یافته مستقیم از کدگذاری باز و بدون پیش‌فرض نظری) که در مطالعات پیشین کمتر به آن توجه شده بود.

برای فهم عمیق‌تر این یافته‌ها، می‌توان آن‌ها را در چارچوب پارادایم فضای رابطه‌ای هاروی (۱۹۷۳، ۲۰۰۰) تفسیر کرد. از این منظر، فضا در منظومه تنکابن نه یک ظرف خنثی، بلکه محصول روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است که به‌طور مداوم ساخته و بازساخته می‌شود؛ برای نمونه، جریان سرمایه از کلان‌شهرها و شکل‌گیری خانه‌های دوم (که در کدهایی نظیر «گردشگر مالک» و «سرمایه‌داری مستغلات» تجلی یافته) مصداق عینی «تولید فضا» از طریق روابط قدرت و سرمایه است. به همین ترتیب، ناکارآمدی تقسیمات سیاسی در انطباق با قلمروهای عملکردی واقعی (که در کدهای «عدم انطباق مرزهای سیاسی با جریان سرمایه» و «مانع تقسیمات کشوری» بازتاب یافته) نشان می‌دهد که ساختارهای رسمی و سلسله‌مراتبی برنامه‌ریزی، توانایی هماهنگی با منطق شبکه‌ای و سیال جریان‌های فضایی را ندارند. این بخش از یافته‌ها با انتقادات هاروی (۲۰۰۰) و سوگا (۲۰۱۰) بر برنامه‌ریزی متمرکز و بالا به پایین همسو است.

در مقایسه با پیشینه تجربی داخلی، یافته‌های این پژوهش هم حاوی نقاط تشابه و هم حاوی نقاط افتراق است. از یک‌سو، همانند پژوهش مشفق (۱۳۹۱) در مازندران، الگوی چندمرکزی متأثر از جریان مردم و همجواری فضایی در تنکابن نیز مشاهده می‌شود؛ همچنین همانند یافته‌های داداش‌پور و آفاق‌پور (۱۳۹۵)، گذار از نظریه مکان مرکزی به رهیافت شبکه‌ای در منطقه مورد مطالعه تأیید می‌گردد. از سوی دیگر، برخلاف پژوهش سلیمانی، نظریان و یزدانی (۱۳۸۹) که به دلیل نخست‌شهری شدید تهران، فرضیه روابط شبکه‌ای را در سطح ملی نامناسب دانستند، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در مقیاس منظومه روستایی-شهری محلی، روابط افقی و شبکه‌ای به‌طور خودجوش در حال شکل‌گیری است. این تفاوت حاکی از آن است که رهیافت شبکه‌ای در سطوح مقیاس خردتر (منطقه‌ای و محلی) نسبت به سطح ملی، ظرفیت تحقق بیشتری دارد.

با وجود غنای داده‌های کیفی، پژوهش حاضر با سه محدودیت اساسی مواجه است. نخست، به دلیل ماهیت روش نظریه زمینه‌ای، تعمیم‌پذیری آماری یافته‌ها به سایر مناطق امکان‌پذیر نیست و قابلیت انتقال نتایج منوط به شباهت زمینه‌های جغرافیایی، اقتصادی و نهادی است؛ دوم، دسترسی به برخی اسناد فرادست برنامه‌ریزی (مانند طرح‌های جامع ناحیه‌ای با رویکرد شبکه‌ای) میسر نبود که می‌توانست تحلیل نهادی را عمق بخشد. با این حال، رعایت قاعده اشباع نظری، مشارکت‌دهی مجدد و ارائه توصیف غنی از زمینه پژوهش، اعتبار و قابلیت اعتماد یافته‌ها را تأمین کرده است.

این یافته‌ها پیامدهای نظری و عملی مهمی به همراه دارند. از منظر نظری، مدل ارائه‌شده در شکل (۴) نشان می‌دهد که گذار از ساختار سلسله‌مراتبی به شبکه‌ای مستلزم وجود هم‌زمان سه دسته شرایط (زمینه‌ای، علّی و مداخله‌گر) است و نبود هر یک از این شرایط می‌تواند فرایند چندمرکزی شدن را متوقف یا معکوس کند. از منظر کاربردی و سیاست‌گذاری، یافته‌ها نشان می‌دهد که فقدان برنامه‌ریزی فضایی یکپارچه و منسجم، بزرگترین مانع برای پایدارسازی ساختار چندمرکزی است.

سرانجام، جهت گیری پژوهش های آینده را می توان در دو محور خلاصه کرد: نخست، انجام پژوهش های تطبیقی در مناطق مشابه (رامسر، چالوس، نوشهر) برای اعتبارسنجی مدل استخراج شده؛ دوم، بررسی نقش نهادهای محلی و سرمایه اجتماعی به عنوان متغیرهای تعدیل گر در رابطه بین جریان سرمایه و تحول سازمان فضایی. نکته نهایی این که سازمان فضایی چندمرکزی در منظومه تنکابن حاصل تعامل خودجوش مزیت های جغرافیایی، توسعه زیرساخت ها، جریان سرمایه و جمعیت و تعدیل تمرکزگرایی است. با این حال، پایداری این ساختار بدون بازتعریف نظام برنامه ریزی فضایی از الگوی سلسله مراتبی به شبکه ای و جایگزینی رویکردهای متمرکز و بخشی با سیاست گذاری یکپارچه مبتنی بر مناطق عملکردی واقعی، امکان پذیر نخواهد بود.

منابع

- ازکیا، مصطفی؛ ایمانی جاجرمی، حسین؛ فرضی زاده میاندھی، زهرا. (۱۳۹۰). روش های کاربردی تحقیق، کاربرد نظریه بنیانی. ج ۲. تهران: شرکت انتشارات کیهان. <https://www.adinehbook.com/product/>
- ازکیا، مصطفی؛ ایمانی جاجرمی، حسین؛ فرضی زاده میاندھی، زهرا. (۱۳۹۰). روش های کاربردی تحقیق: کاربرد نظریه بنیانی (جلد ۲). تهران: شرکت انتشارات کیهان. <https://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/2933767>
- افراخته، حسن. (۱۳۹۰). پارادایم های برنامه ریزی روستایی ایران از منظر بومی سازی تهران: انتشارات دانشگاه خوارزمی <http://publish.khu.ac.ir/book-3685.html>
- افراخته، حسن؛ منفی آذر، رضا؛ نظری، عبدالحمید. (۱۳۹۹). سازوکار سرمایه داری مستغلات در ناحیه میاندوآب. مطالعات برنامه ریزی سکونتگاه های انسانی، دوره ۱۵، تابستان ۱۳۹۹، شماره ۲ (پیاپی ۵۱)، صص ۶۲۹-۶۴۸ <https://www.ensani.ir/fa/article/544201/۶۴۸>
- آذرباد، نسرین؛ سلمانی، محمد؛ مطیعی لنگرودی، سیدحسن و رکن الدین افتخاری، عبدالرضا. (۱۳۸۹). تبیین شبکه ای پیوند شهر و روستا با تأکید بر جریان های جمعیتی در شهرستان فیروزکوه. پژوهش های جغرافیای انسانی، ۷۴، ۷۵-۸۹. <https://www.ensani.ir/fa/article/260918>
- آفاق پور، آتوسا. (۱۳۹۰). بررسی و تحلیل ساختار و سازمان فضایی در نظام شهری ایران با استفاده از تحلیل جریان ها. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس. <https://elmnet.ir/doc/15949664-4034-4f66-b1a5-e4fc99f31dff>
- بهروز، سیدمحمد؛ زرغامی، اسماعیل و مهدی نژاد، جمال الدین. (۱۳۹۳). پارادایم های معاصر هستی شناسی فضا و نسبت آن با شناخت شناسی معماری. فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، (۸۱)، ۲۰، ۳۱-۵۲. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1005776>
- داداش پور، هاشم و احمدی، فرانک. (۱۳۸۹). رقابت پذیری منطقه ای به مثابه پارادایمی نوین در توسعه منطقه ای. مجله راهبرد توسعه، (۲۲)، ۸۰-۵۱ <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/950088>
- داداش پور، هاشم و آفاق پور، آتوسا. (۱۳۹۵). عقلانیت معرفتی و نظری نوین حاکم بر سازمان فضایی سیستم های شهری. فصلنامه مطالعات میان رشته ای در علوم انسانی، (۸۲)، ۱-۲۸. <https://civilica.com/doc/529777>
- داداش پور، هاشم و علی دادی، مهدی. (۱۳۹۹). برنامه ریزی توسعه یکپارچه محلی: چهارچوب نظری و عملیاتی برای ایران. تهران: انتشارات بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. <https://www.gisoom.com/book/11990059>
- داداش پور، هاشم و دوده جانی، مهدی. (۱۳۹۴). شناسایی و اولویت بندی عوامل ریشه ای تأثیرگذار در ارتقای رقابت پذیری منطقه ای (استان کردستان). برنامه ریزی منطقه ای، (۱۹)، ۵، ۲۷-۴۲ <https://www.sid.ir/paper/278772/fa>

- رمضان جورنبيان، محمد؛ عزيزپور، فرهاد؛ طهماسبی، علی اصغر. (۱۴۰۲). تحلیل شبکه‌ای یکپارچگی فضایی نظام سکونتگاهی بخش مرکزی شهرستان تنکابن. فصلنامه علمی برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، ۸ (۲۲)، ۲۱-۲۲. https://psp.journals.pnu.ac.ir/article_10672.html
- سالاری، فاطمه؛ قربانی، مهدی و ملکيان، آرش. (۱۳۹۴). پایش اجتماعی شبکه ذی‌نفعان در حکمرانی محلی منابع آب (حوضه آبخیز رزین، شهرستان کرمانشاه). مرتع و آبخیزداری، ۶۸(۲)، ۲۸۷-۳۰۵. <https://www.sid.ir/paper/267798/fa>
- سعیدی، عباس. (۱۳۹۱). پویای ساختاری کارکردی: رویکردی بدیل در برنامه‌ریزی فضایی. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، ۱(۱)، ۱۸-۱. <https://ensani.ir/fa/article/320513>
- سلیمانی، محمد؛ نظریان، اصغر و یزدانی، محمدحسن. (۱۳۸۹). تحلیل فضایی جریان حواله‌های بانکی در شبکه شهرهای ایران. مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، ۲(۷)، ۱-۳۰. <https://ensani.ir/fa/article/245245>
- شکویی، حسین. (۱۳۹۱). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. تهران: انتشارات سمت، <https://samt.ac.ir/fa/book/117>
- صادقی، مجتبی؛ جوان، جعفر و رهنما، محمدرحیم. (۱۳۹۴). فضای جغرافیایی چیست؟ درنگی بر سرشت فضای جغرافیایی از چشم‌انداز پدیدارشناسی هرمنوتیک. مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، ۱۹(۵)، ۱۲. <https://ensani.ir/fa/article/35221>
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۰). سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شناسنامه آبادی‌های استان مازندران. تهران: مرکز آمار ایران <https://www.amar.org.ir>
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۵). سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شناسنامه آبادی‌های استان مازندران. تهران: مرکز آمار ایران <https://www.amar.org.ir>
- مشفقی، وحید. (۱۳۹۱). ظرفیت‌سنجی الگوی فضایی عملکردی شبکه شهری استان مازندران با استفاده از تحلیل جریان‌ها. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). تهران: دانشگاه تربیت مدرس <https://elmnnet.ir/doc/18905706-2935-4cc2-86af-49684a538cf2>
- نظریان، اصغر و کنارودی، سهیل. (۱۳۸۸). تحولات اجتماعی ادغام مناطق روستایی در سازمان فضایی کالبدی شهر تهران (منطقه کن). فصلنامه چشم‌انداز زاگرس، ۲(۳)، ۴۷-۶۳. <https://www.sid.ir/paper/170191/fa>

References

- Batten, D. F. (1995). Network cities: Creative urban agglomerations for the 21st century. *Urban Studies*, 32(2), 313-327. <https://doi.org/10.1080/00420989550013103>
- Bathelt, H., Malmberg, A., & Maskell, P. (2004). Clusters and knowledge: Local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in Human Geography*, 28(1), 31-56. <https://doi.org/10.1191/0309132504ph4690a>
- Bodin, Ö., Crona, B., & Ernstson, H. (2006). Social networks in natural resource management: What is there to learn from a structural perspective? *Ecology and Society*, 11(2), r2. <https://doi.org/10.5751/ES-01808-1102r02>
- Camagni, R., & Salone, C. (1993). Network urban structures in Northern Italy: Elements for a theoretical framework. *Urban Studies*, 30, 1053-1064. <https://doi.org/10.1080/00420989320080941>
- Capello, R. (2000). The city network paradigm: Measuring urban network externalities. *Urban Studies*, 37, 1925-1945. <https://doi.org/10.1080/713707232>
- Capello, R., & Rietveld, P. (1998). The concept of network synergies in economic theory: Policy implications. In K. Button, P. Nijkamp, & H. Priemus (Eds.), *Transport Networks in Europe* (pp. 57-83). Edward Elgar. <https://research.vu.nl/en/publications/the-concept-of-network-synergies-in-economic-theory-policy-implic>
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444319514>
- Castells, M. (2000). Materials for an exploratory theory of the network society. *The British Journal of Sociology*, 51(1), 5-24. <https://doi.org/10.1080/000713100358408>

- Christaller, W. (1933). *Central Places in Southern Germany*. Translated by C. W. Baskin. Prentice-Hall. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95121-5_269-2
- Derudder, B., Devriendt, L., & Witlox, F. (2007). Flying where you don't want to go: An empirical analysis of hubs in the global airline network. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 98(3), 307–324. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2007.00399.x>
- Derudder, B., Meijers, E., Harrison, J., Hoyler, M., & Liu, X. (2022). Polycentric urban regions: Conceptualization, identification and implications. *Regional Studies*, 56(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1982134>
- Douglass, M. (1998). A regional network strategy for reciprocal rural-urban linkages: An agenda for policy research with reference to Indonesia. *Third World Planning Review*, 20(1). <https://doi.org/10.3828/twpr.20.1.e6313716341617n0>
- Friedmann, J. (1966). *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. MIT Press. <https://mitpress.mit.edu/9780262560232/regional-development-policy/>
- Fu, Y. (2021). Towards relational spatiality: Space, relation and Simmel's modernity. *Sociology*, 55(6), 1173–1190. <https://doi.org/10.1177/00380385211047366>
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Edward Arnold. <https://www.press.jhu.edu/books/title/6690/social-justice-and-city> (revised edition from Johns Hopkins University Press)
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781446213742.ch14>
- Harvey, D. (2000). *Spaces of Hope*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520924147>
- He, Y., Zhou, G., Tang, C., Tan, X., Chen, Z., & Fan, S. (2017). Theory on the spatial organization of urban-rural integration in urban agglomeration areas. *Geographical Research*, 36(2), 241–253. <https://doi.org/10.11821/dlyj201702004>
- Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. Random House. <https://doi.org/10.1002/9781118568446.eurs0496>
- Kloosterman, R. C., & Musterd, S. (2001). The polycentric urban region: Towards a research agenda. *Urban Studies*, 38(4), 623–633. <https://doi.org/10.1080/00420980120035240>
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444304251>
- Limtanakool, N., Schwanen, T., & Dijst, M. (2007). Ranking functional urban regions: A comparison of interaction and node attribute data. *Cities*, 24(1), 26–42. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2006.09.002>
- Massey, D. (2005). *For Space*. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446215005>
- Meijers, E. (2005). Polycentric urban regions and the quest for synergy: Is a network of cities more than the sum of the parts? *Urban Studies*, 42(4), 765–781. <https://doi.org/10.1080/00420980500060372>
- Meijers, E. (2007). From central place to network model: Theory and evidence of paradigm change. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 98(2), 245–259. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2007.00381.x>
- Newman, M. E. J. (2003). The structure and function of complex networks. *SIAM Review*, 45, 167–256. <https://doi.org/10.1137/S003614450342480>
- Nooy, W., Mrvar, A., & Batagelj, V. (2005). *Exploratory Social Network Analysis with Pajek*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511802847>
- Pain, K., & Shi, S. (2021). Cities, networks, polycentrism – Examining the place of polycentrism in spaces of flows. In Z. Neal & C. Rozenblat (Eds.), *Handbook of Cities and Networks* (pp. 493–510). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788118114.00041>

- Parr, J. (2004). The polycentric urban region: A closer inspection. *Regional Studies*, 38(3), 231–240. <https://doi.org/10.1080/003434042000211119>
- Shearmur, R. (2015). Central places or networks? Paradigms, metaphors, and spatial configurations of innovation-related service use. *Environment and Planning A*, 47, 1521–1539. <https://doi.org/10.1177/0308518X15597198>
- Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444318098>
- Soja, E. W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666672.001.0001>
- Storper, M., & Venables, A. J. (2004). Buzz: Face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4(4), 351–370. <https://doi.org/10.1093/jeg/4.4.351>
- Tang, C., & Dou, J. (2022). Exploring the polycentric structure and driving mechanism of urban regions from the perspective of innovation network. *Frontiers in Physics*, 10, Article 855380. <https://doi.org/10.3389/fphy.2022.855380>
- Taylor, P. J. (2001). Specification of the world city network. *Geographical Analysis*, 33(2), 117–132. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4632.2001.tb00433.x>
- Taylor, P. J. (2007). Cities within spaces of flows: Theses for a materialist understanding of the external relations of cities. (In P. J. Taylor et al., *Cities in Globalization: Practices, Policies and Theories*). https://www.researchgate.net/publication/318044038_Cities_within_spaces_of_flows_Theses_for_a_materialist_understanding_of_the_external_relations_of_cities
- Taylor, P., Hoyler, M., & Verbruggen, R. (2010). External urban relational process: Introducing central flow theory to complement central place theory. *Urban Studies*, 47(13), 2803–2818. <https://doi.org/10.1177/0042098010377366>
- Wu, Z., Peng, Y., & Qin, B. (2025). The typology of urban polycentricity: A comparative study of firm distribution in 35 Chinese cities. *Urban Science*, 9(2), 45. <https://doi.org/10.3390/urbansci9020045>
- Ye, Q., Li, J., Kong, X., & Zhang, S. (2021). Identification and optimization of the spatial structure of urban and rural settlements from a hierarchical network perspective. *Journal of Geographical Sciences*, 31(8), 1151–1172. <https://doi.org/10.1007/s11442-021-1886-x>